

उपनिषत्संग्रह.

बृहदारण्यकोपनिषत्.

अध्याय ६ वा.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या टिपा ह्यांसहित.

हा ग्रंथ.

ज्ञांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनीं संपन्न अशा अधिकारीजनांस परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

यांणीं तयार केला तो

पुणें, बुधवार पेठ येथें,

‘ ज्ञानचक्षु ’ छापखान्यांत छापिला.

शके १८१४.

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत १२ आणे.

उपनिषत्संग्रहः

बृहदारण्यकोपनिषत्

टीका प्राकृतार्थसहिता

अस्य ग्रंथस्य षष्ठोऽध्यायः

शमदमादिसंपत्तिमतामधिकारिणां परब्रम्हज्ञानावाप्त्यर्थं

रामचंद्रसूनुव्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्याख्यपत्तने

बुधवारवीथ्यायां ज्ञानचक्षुमुद्रणालये मुद्रितः

शकाब्दाः १८१४.

[सर्वप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्ते स्थापितं]

मूल्यं द्वादशाणकाः

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	वाच	वाचे
५	११	काम	कामं
६	६	सपत्	संपत्
"	१८	वेदतां	देवतां
१०	११	शृण्वंतः	शृण्वंतः
११	१८	दहं	देहं
१२	९	१	११
१६	१८	आचामेत	आचामेत्
"	२७	श्रोत्रिय छंदधीते	श्रोत्रियश्छंदोधीते
१८	३	अरुणाया अपत्य	अरुणस्यापत्यमारुणिरुद्वा लकतस्यापत्यमारुणयः
२८	१९	निर्हादनात्	निर्हादनात्
२९	३	नारायणात्मा वामुदेव	वामुदेवात्मा नारायण
"	२२	अदर्शना	अदना
"	२४	संकर्षणः	संकर्षण
३२	२१	देवविणारा	देणारा
३४	२३	अह लोकीं	अहलोकीं
३७	२३	म्मृत्य.	म्भृत्य
३९	१२	हे अग्निदेवता	हे अग्निदेवते
४३	१०	मंथस्थो	मंथस्थः
"	१२	प्रस्तध्वं	प्रस्तब्धं
"	"	क्रियमाणं	हिक्रियमाणं
"	२२	प्रस्तोतारानै	प्रस्तोत्यानै
"	२३	उद्गतारानै	उद्गात्यानै

४४	२०	अथेनं	अथेनं
"	२१	सिधव	सिधवः
४५	९	प्राक्छिरा	प्राक्छिरा
"	१३	ओषधयाः	ओषधयः
४६	३	संवसति	संविशति
"	६	जपेत्	जपेत्
५०	१५	अनंते वासिने	अनंतवासिने
५१	५	चतुरः	चतुः
५२	४	भूत	भूतं
"	२७	मृष्ट्वा	मृष्ट्वा
५३	३	प्राक्कालीनं	प्राक्कालीनं
५४	६	स्त्रियेची	स्त्रियेची
"	२५	दृढयति	द्रढयति
५५	१५	राक	नाक
५७	२३	अवक्रीणिया	अवक्रीणीया
५९	२०	मुक्ताः	मुक्त्वा
६०	५	या पाण्या	या पाण्या
६१	२१	तस्यादि	तस्मादि.
६३	३	ब्रीहिनव	ब्रीहिनव
६४	६	पाचयित्वा	पाचयित्वा
६५	२	पाण्यांत शिजवून	पाण्यांत भात शिजवून
६८	२१	विष्णुर्योनिं	विष्णुर्योनीं
"	२५	जा	जा
६९	८	त्वष्ट्रनामक	त्वष्ट्रनामक
"	११	अमावास्या	अमावास्या
"	१५	स्वर्ग	आकाश
७०	२	वायुदिशां	वायुदिशां
"	६	सूतवे	सूतवे

”	८	वापः	वायुः
”	२०	सहावैतो	सहांवैतु
”	”	इंद्रभ्यायं	इंद्रस्यायं
७१	२	इंद्रण	इंद्रेण
”	१४	श्वेगृहे	स्वे गृहे
”	१५	छत्सीः	छेत्सी
”	१७	मिहाकर	मिहाकरं
७२	१६	मधुघ्नं	मधुघ्नं

‘सहाव्या अध्यायांत सांगितलेला विषय’ ह्याचें पृष्ठ १०
 ओळ १७ व १८ ह्यांत ‘शिनीवाली’चे जागी ‘सिनीवाली’ पाहिजे.

पदार्थांमध्ये हा गुण आढळत नाही. तापविलेले पाणी ऊन लागते, हलून ऊन लागणे हा पाण्याचा गुण नाही; कारण पाण्याशी तेजाचा संयोग झाल्याने तेजाचा गुण पाण्यांत येतो.

तेज, वायु, आकाश, व आत्मा ह्यांपैकी तेजामध्ये बाकीच्यापेक्षां स्थूलपणा ज्यास्त आहे, परंतु पृथ्वी व आप ह्यांच्यापेक्षां कमी आहे. पृथ्वी व आप ह्यांच्याप्रमाणे तेज हे डोळ्याला दिसते; परंतु वायु, आकाश व आत्मा हे मुळीच दिसत नाहीत. हाताला ऊन लागणे हा गुण तेजाशिवाय बाकीच्या पांच पदार्थांत नाही. हलून तेजाचा असाधारण धर्म स्पर्शाला ऊन लागणे हा आहे.

वायु, आकाश, व आत्मा ह्यांपैकी वायूचा स्पर्श अंगाला लागून जसे वायूचे ज्ञान लवकर स्पष्टपणे होते तसे आकाश व आत्मा ह्यांचे ज्ञान लवकर स्पष्टपणे होत नाही. ह्यावरून वायूपेक्षां आकाश व आत्मा हे अधिक सूक्ष्म आहेत. वायूबरोबर व्यापार करितां येतो. भांडे पाण्याने भरले असता त्यांतून वायु बाहेर निघतो; भांड्यातील पाणी ओतून टाकिले असता त्यांत पुनः वायु शिरतो; पंखा हालवून वारा घालितो; खिडक्या बंद करून वारा बंद करितो; इ०.

जसे पृथ्वी, आप व तेज ह्यांना रूप आहे तसे वायूला रूप नाही. जसे वायूला रूप नाही तसे आकाश व आत्मा ह्यांनाही रूप नाही. ह्यावरून पृथ्वी, आप, व तेज ह्यांत असलेला रूप हा गुण वायूस नाही, आणि आकाश व आत्मा ह्यांत नसलेला स्पर्श हा गुण वायूत आहे, हलून रूप नसून स्पर्श असणे हा वायूचा असाधारण धर्म आहे.

जसा पृथ्वीचा असाधारण गुण वास येणे हा आहे, उदकाचा असाधारण गुण थंडे लागणे हा आहे, तेजाचा असाधारण गुण ऊन लागणे हा आहे, व वायूचा असाधारण गुण रूप नसून स्पर्श होणे हा आहे, तसा आकाशाचा असाधारण गुण शब्द होणे हा आहे. शब्द होणे हा गुण पृथ्वीचा नाही, कारण आभाळांत गडगडते,

तेथें पृथ्वी नसते. शब्द होणें हा गुण उदकाचा नाही, कारण घंटा हवेंत वाजविली असतां शब्द होतो. एका काठीचें एक टोंक दुसऱ्याचे कानाशीं लावून तिचे दुसरे टोंकाला आपण सुईनें फार हळू खरवडलें तर जरी आपले जवळील मनुष्यांस कांहीं शब्द ऐकूं आला नाही तरी ज्याच्या कानाला काठीचें टोंक लाविलें असेल, त्याला शब्द ऐकूं येतो. ह्यावरून उदकाशिवाय शब्द होऊं शकतो एवढेंच नाही; तर वायूशिवायही शब्द होऊं शकतो. शब्द उत्पन्न होण्यास वायूची गरज नाही. ह्याविषयी आणखी असे अनुभवास येतें कीं, नदींत दोन मनुष्ये एकमेकांपासून कांहीं अंतरावर पाण्यांत बुडालेलीं राहून त्यांपैकीं एकांनें पाण्यांतच दगडावर दगड आपटिला तर त्याचा आवाज त्या दुसऱ्या मनुष्यास ऐकूं जातो. परदेशचे विद्वान् असें ह्मणतात कीं, आवाज उत्पन्न होण्याला वायूची जरूरी आहे, आणि हें सिद्ध करण्याकरितां ते वाताकर्षक यंत्रावरील हंडीमध्ये घंटा ठेवून त्या हंडीतील हवा काढून घंटा वाजविली असतां शब्द ऐकूं येत नाही असा प्रयोग करून दाखवितात. परंतु ह्या प्रयोगावरून इतकेंच सिद्ध होतें कीं, शब्द एका जाग्यांतून दुसऱ्या जागीं नेण्यास वायूची जरूरी आहे, परंतु शब्द उत्पन्न होण्याला वायु लागतो किंवा नाही हें सिद्ध होत नाही. शिवाय हंडीचे आंत हवा नसल्यामुळें तिचे आंत मनुष्य राहूं शकत नाही, ह्मणून आंत शब्द उत्पन्न होतो किंवा नाही ह्याचा निर्णय बाहेरील अनुभवावरून करणें बरोबर दिसत नाही. आणखी परदेशच्या विद्वानांचेही ह्मणणें एवढेंच आहे कीं, वायु हा आवाजास एका जाग्यांतून दुसऱ्या जागीं नेतो. ह्यावरून आवाज म्हणजे काय, तो कसा उत्पन्न होतो, तो गुण आहे कीं काय, व कशाचा तो गुण आहे, हें त्यांनां मुळींच माहित नाही असें दिसतें. शब्द उत्पन्न होण्याला आत्म्याची जरूरी नाही हें उघड आहे. एकादे वेळीं स्वाभाविक रीतीनें छिद्रांतून वारा वाहूं लागला असतां शब्द उत्पन्न होतो. आतां जर शब्द होणें हा पृथ्वी, आप, तेज, वायु, व आत्मा ह्यांचा गुण नाही तर तो बाकी राहिले-

ला पदार्थ आकाश ह्याचाच गुण असला पाहिजे. शब्द उत्पन्न होण्यास ठिकाण म्हणजे आकाश पाहिजे. ह्या सर्वांवरून असे सिद्ध होते की, शब्द होणे हा आकाशाचा असाधारण गुण आहे. आतां वास येणे, थंड लागणे, ऊन लागणे, व रूप नसून स्पर्श होणे, ह्या गुणांपेक्षां शब्द होणे हा गुण सुद्धां फार सूक्ष्म आहे. असा सूक्ष्म गुण असलेला पदार्थ आकाश हाही पृथ्वी, आप, तेज, व वायु ह्यांच्यापेक्षां फार सूक्ष्म असला पाहिजे.

आकाशाला रूप नसल्यामुळे पृथ्वी, आप, व तेज हे तीन पदार्थ जसे प्रत्यक्ष आहेत असे वाटते तसे आकाश प्रत्यक्ष आहे असे वाटत नाही; तथापि डोळ्यांपुढे प्रत्यक्ष पोकळी दिसते, ती पोकळी पृथ्वी उदक, तेज, वायु व आत्मा ह्या पदार्थांपैकी कांहीं नाही, तरी ती पोकळी त्या पांच पदार्थांहून भिन्न आहे असे डोळ्यांनां प्रत्यक्ष अनुभवास येते. आणखी पृथ्वी, आप, तेज, व वायु ह्यांचे जसे स्पर्शाने स्पष्ट ज्ञान होते तसे स्पर्शाला त्या चार पदार्थांपैकी कांहीं लागत नाही. एवढ्यावरूनच अशा प्रकारे ज्याचा स्पर्श होत नाही ते आकाश आहे असे स्पष्ट समजते. ह्याशिवाय घ्राणेन्द्रियाने किंवा रसनेन्द्रियाने किंवा श्रोत्रेन्द्रियाने आकाशाचे ज्ञान होत नाही. ह्या सर्व गोष्टींवरून आकाशाची कल्पना मनांत आणण्याचे व त्याविषयी विचार करून ज्ञान मिळविण्याचे किती कठिण आहे हे लक्ष्यांत आणून त्या विषयी फार सूक्ष्मपणाने वारंवार विचार करित जावा.

आतां शेवटला पदार्थ आत्मा ह्याविषयी विचार करूं. प्राण्यांच्या देहांत आत्मा आहे. आत्मा हा ज्ञानाचे ठिकाण आहे. सुख दुःखाचे ज्ञान आत्म्याला होते. तो देहाहून निराळा आहे असे दुसरे ठिकाणी सिद्ध करून दाखविले आहे. पृथ्वी, आप, तेज व वायु ह्यांच्याहून आकाश हे सूक्ष्म आहे असे वर सांगितले; परंतु आकाशाहूनही सूक्ष्म पदार्थ आत्मा आहे. कांहीं नाही, पोकळी आहे, अशा प्रकारे आकाशाचे डोळ्यांनां ज्ञान होते; परंतु आत्मा कसा आहे ह्याचे डोळ्यांना मुळीच ज्ञान होत नाही. आकाश डोळ्यांपुढे प्रत्यक्ष असून कांहीं

नाही असें भासते. तथापि, जें कांहीं नाहीं असें भासते ह्मणजे शून्य प्रदेश आहे असें भासते व ज्याशिवाय पृथ्वी, आप, तेज व वायु हीं राहूं शकत नाहींत. परंतु ह्यांच्यावांचून जें राहते तें आकाश आहे असें स्पष्ट ज्ञान होतें. ह्याप्रमाणें आत्मा अमुक प्रकारचा आहे असें स्पष्ट ज्ञान होत नाहीं. कोणत्या एका जागेला स्पर्श केला असतां तेथें पृथ्वी, आप, तेज किंवा वायु ह्यांचें ज्ञान झालें नाहीं तर तेथें आकाश आहे असें आपणांस ज्ञान होतें. अशा प्रकारें आपणांस जीवात्म्याचें ज्ञान होत नाहीं. पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश ह्यांस ज्ञान नाहीं, तर ते जड आहेत; परंतु आत्म्यास ज्ञान आहे ह्मणजे तो चैतन्यरूप आहे.

वर जें लिहिणें त्यावरूनच असें लक्ष्यांत आलें असेल कीं, पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश व आत्मा (ह्मणजे जीवात्मा) ह्यांस परिमाण म्हणजे लांबी रुंदी इत्यादि असणें हा गुण ह्या साहा पदार्थांमध्ये आहे; जडत्व ह्मणजे ज्ञान नसणें हा गुण पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ह्या पांच पदार्थांमध्ये आहे, आणि जीवात्म्याला ज्ञान आहे; स्पर्श हा गुण पृथ्वी, आप, तेज व वायु ह्या चार पदार्थांमध्ये आहे; परंतु आकाश आणि आत्मा ह्या दोन पदार्थांत नाहीं; रूप म्हणजे रंग असणें हा गुण पृथ्वी, आप, व तेज ह्या तीन पदार्थांत आहे, आणि वायु, आकाश आणि आत्मा ह्या तीन पदार्थांत नाहीं; रस म्हणजे रुचि असणें हा गुण असणें हा गुण पृथ्वी व आप ह्या दोन पदार्थांत आहे, परंतु तेज, वायु, आकाश व आत्मा ह्यांत नाहीं; आणि गंध ह्मणजे वास असणें हा गुण एकट्या पृथ्वींत आहे, परंतु आप, तेज, वायु, आकाश व आत्मा ह्यांत नाहीं.

पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश व आत्मा ह्यांमध्ये जे साधारण किंवा विशेष गुण आहेत ह्मणून वर सांगितले त्यांशिवाय त्यांच्यांमध्ये दुसरे गुण नाहींत असें समजूं नये. फक्त त्यांच्यांमधील भेद दाखविण्यापुरते त्यांचे गुण ह्या ठिकाणीं सांगितले आहेत.

जीवानें देह धारण केल्यावर देहाचें व त्याचें इतकें तादात्म्य होतें कीं, आपण व देह निराळे आहोंत ह्याचें जीवाला भान राहत नाहीं. आतां देहांत जीव कसा येतो व देह सोडिल्यावर कोठें जातो, व तो पुनः देहांत कोठून येतो ह्याविषयी विचार करण्यानें जीवाच्या वास्तविक स्थितीचें ज्ञान होऊन परम वैराग्य उत्पन्न होतें, व तें एक-रून ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याला फार उपयोग होतो. ह्मणून त्या विषयी विचार करूं.

स्त्रीपुरुषांच्या संयोगापासून ज्या जीवाला देह प्राप्त होतो तो स्त्रीच्या ह्मणजे आपल्या आईच्या पोटांत गर्भस्थ असतो हें उघड आहे. तो आईच्या पोटांत येण्यापूर्वी पुरुषाच्या रेंतांत असला पाहिजे; कारण पुरुषाचें रेत स्त्रीचे योनींत गेल्याशिवाय मूल होत नाहीं. रेंतांत असलेला जीव त्यांत येण्यापूर्वी अन्नांत असला पाहिजे, कारण, अन्नापासून रेत उत्पन्न होतें. अन्नांत असलेला जीव अन्नांत येण्यापूर्वी पृथ्वींत असला पाहिजे; कारण अन्न पृथ्वीपासून उत्पन्न होतें. ह्यावरून मनुष्य जन्मास येण्यापूर्वी तो क्रमानें पृथ्वी, पुरुष व स्त्री ह्यांच्यामध्ये असतो इतकें सिद्ध होतें. आतां मनुष्य मेला ह्मणजे त्याच्या देहांतील जें जीवरूप तत्व जातें त्यास रूप नसल्यामुळे तें पृथ्वी, आप व तेज ह्यांपैकी कांहीं नाहीं, त्याचा स्पर्श नसल्यामुळे तें वायु नाहीं, तर त्याचें स्वरूप आकाशाप्रमाणें असलें पाहिजे. तथापि आकाश जड आहे, व जीव हा चेतन आहे. ह्मणून मनुष्य मेल्यावर त्याचा चैतन्यरूप जीव आकाशांत आकाशाच्या रूपाप्रमाणें असतो. आकाशांतून पृथ्वीवर पाऊस पडतो तेव्हां जीव उदकाशीं मिळून त्यांत राहतो. नंतर उदकांतून पृथ्वीत येतो. पृथ्वीवर पाऊस पडला ह्मणजे अन्न उत्पन्न होतें. ह्यावरून जीव हा द्यु (ह्मणजे आकाश), पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष व योषिता (ह्मणजे स्त्री) इतक्या ठिकाणीं क्रमानें असतो. ह्याप्रमाणें जीवाचें पूर्वसंचित व प्रारब्धकर्म संपेतांपर्यंत रहाट गाडणें चालतें.

शरीरांत जीव आहे किंवा नाहीं हें ठरविण्याचें कांहीं प्रसंगीं वि-

द्वानांही अतिशय कठिण पडते. एकादे वेळीं असें घडते कीं, मूल जन्मले असतां तें डोळे उघडीत नाही किंवा रडत नाही, त्याची नाडी चालत नाही व त्याचा श्वासोच्छ्वासही चालत नाही. साधारण लोक अशा वेळीं मूल मेले आहे असें समजून त्यास पुरून टाकतात. परंतु जर मुलाच्या फुप्फुसाचा व्यापार चालत नसल्यामुळे मुलाची स्थिति अशी झाली असल्यास विद्वान् वैद्य अशी तजवीज करितो कीं, त्या मुलाच्या दोन्ही दंडांला धरून उचलून खाली आणितो, ह्याप्रमाणें करितां करितां त्या मुलाचीं फुप्फुसें चालू होऊन ते जीवंत असल्याचीं सर्व चिन्हे दिसू लागतात. तसेंच, एकाद्या लहान मुलाच्या किंवा मोठ्या मनुष्याच्या डोक्यांत वायु शिरून त्याची अवस्था मेल्यासारखी होते. अशा वेळीं त्यास त्याच्या नाकाजवळ आमोनिया नेऊन त्याचा झणकारा त्याच्या मस्तकास पोंचविला ह्मणजे त्यास जीव असल्याचीं चिन्हे दिसू लागतात. हाताला नाडीची गति लागली नाही तर मनुष्य मेला असें कित्येक समजतात, परंतु ही चूक आहे, कारण कांहीं प्रसंगी रक्ताशयाचे आकुंचन होण्याची क्रिया इतकी हळू चालते कीं, नाडीची गति लक्ष्यांत येत नाही. तसेंच श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार चालत नसल्यानें मनुष्य मेला असें सिद्ध होत नाही, फुप्फुसाचा व्यापार व रक्त फिरण्याचा व्यापार ह्या दोहोंमध्ये साम्यता आहे. पंख किंवा चकचकीत आरसा नाकाजवळ किंवा तोंडाजवळ धरला असतां जरी श्वासोच्छ्वास फार सूक्ष्म असला तरी तेणेंकरून पंख हालतो व आरशावर वाफ दिसते; तथापि जो योगी समाधि लावून बसतो त्याच्यामध्ये जीव आहे किंवा नाही हे अशा साधनांनींही समजू शकणार नाही. ह्याविषयी आमच्या ग्रंथमालिकेंतील योगसूत्राच्या समाधिपादांत उदाहरणें दिली आहेत तीं वाचून पाहावीत. तसेंच मनुष्य बेशुद्ध होऊन त्याची हालचाल बंद झाली तर तेवढ्यावरून तो मेला असें समजणें बरोबर नाही; कारण, अशी गोष्ट केव्हां केव्हां हिस्टेरिया रोग असलेल्या बायकांमध्ये व भारलेल्या मनु-

प्यांमध्ये आढळते, तथापि ते जीवंत असतात; अशा मनुष्यांकडे फार बारकाईने पाहिले असता त्यांच्या पापण्या हालतात असे नजरेस येते. तसेच डोळे खोल, नाक तरतरीत, हनुवटी पुढे आलेली, आंख खोल गेलेले, गालांचा हाड पुढे निघालेला, पुढे वळलेले कान, मुरुकुतलेल्या भोंवया, रुक्षसतेज कातडी, कपरे चेहेऱ्याच्या विशेष मुद्रेवरून मनुष्य मेलेला आहे असे कोणी समजतात, परंतु ते बरोबर नाही; कारण जो अकस्मात् मरतो किंवा रोग होतांच लवकर मरतो त्या मनुष्यामध्ये बहुधा ही चिन्हे आढळत नाहीत; आणखी मनुष्य मरत असतांना व तो मेल्यावर अशा दोन्ही वेळी ही चिन्हे दिसून येतात; आणखी जेव्हां मनुष्याच्या मनाला भयाचा मोठा धक्का बसतो तेव्हांही अशी चिन्हे आढळतात, आणखी ज्या प्रसंगी मनुष्य मेला असता त्याच्यामध्ये ही चिन्हे आढळतात त्या प्रसंगी तो मनुष्य मेल्यावर ती चिन्हे फार वेळ राहत नाहीत. तसेच, डोळ्यांचे तेज नाहीसे होऊन बुबुळे मुरुकुतलेली दिसल्यास ह्या चिन्हावरून मनुष्य मेला आहे असे समजणे बरोबर नाही; कारण, क्यार्बानिक् आसिड् किंवा प्रशिक् आसिड् त्या योगाने किंवा डोक्याकडे रक्ताचा मोठा लोट चालल्याने मनुष्यामध्ये तशी चिन्हे दिसतात.

निस्तेज कातडी, तकतकी असून रंग पालटणे व ताठणे ह्यांवरून मनुष्य मेला आहे असे समजणे बरोबर नाही. कारण, मनुष्य जीवंत असूनही कातडी निस्तेज होते, आणि श्वास गुदमरून व दुसऱ्या कांहीं प्रकारे मनुष्य मेला असता त्याची कातडी निस्तेज होत नाही. ताठण्याचे चिन्ह मात्र फार उपयोगाचे व प्राचीन काळापासून माहित असलेले आहे. तसेच शरीर फाडून एक स्नायु उघडा करून त्याला टोंचले किंवा त्यांतून विद्युल्लतेचा प्रवाह नेला आणि तो स्नायु तेणेकरून आकुंचित झाला नाही तर मनुष्य मेला आहे असे कांहीं लोक समजतात; परंतु अशा प्रकारे स्नायु आकुंचित झाला असता त्यावरून एवढेच सिद्ध होते की, मनुष्य जीवंत होता किंवा मरून थोडा वेळ झालेला आहे. तसेच, मनुष्य मरू लागतो तेव्हां रक्त फिरण्याचे

बंद होऊं लागल्या कारणाने त्याचे हात पाय थंडगार पडतात, व पुढे रक्त जसजसे कमी कमी फिरू लागते तसतसे आंतील भाग गार होत जाऊन जीव गेळा ह्मणजे सर्व शरीर गार पडते, असे कोणी ह्मणतात; परंतु मनुष्य जीवत असतां कांहीं वेळ श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार बंद असतो तेव्हां शरीर थंडगार पडल्याचें आढळण्यांत येते, आणि आकस्मिक मरणाचे प्रसंगी मनुष्याचे शरीरांतील उष्णता फार हळू हळू जाते. ह्यावरून हेही मेल्याचें चिन्ह विशेष उपयोगीं नाहीं; आणखी असे आढळते कीं, पटकानें मेल्यावर शरीरांत उष्णता चढत जाते. ह्या सर्व ल्हिण्यावरून जरी वर सांगितलेलीं मेल्याचीं चिन्हे प्रत्येक निरनिराळीं पाहतां विशेष उपयोगाचीं नाहींत, तरी साधारण व्यवहारामध्ये मनुष्य मेल्या आहे किंवा जीवत आहे हें ठरविण्यांत बहुधा चूक होत नाहीं.

जीवाची योग्यता अनेक प्रकारची असते. त्याचें पूर्वे जन्मीचें कर्म जसें असेल तसा त्यास जन्म मिळतो व तसें त्यास ज्ञान कमी ज्यास्त असते. पूर्वी अनेक जन्मांपासून ज्ञानाचा संस्कार वाढत आलेला असल्यास ह्या जन्मीं तो ज्यास्त ज्ञान संपादन करण्यास योग्य अधिकारी होतो, आणि ह्या जन्मीं पूर्ण ज्ञानी झाल्यास मुक्ति मिळविण्यास योग्य होतो. जर कोणा मनुष्याला अशी इच्छा असेल कीं, आपणास मोठा ज्ञानी व पुण्यवान् असा मुलगा व्हावा, तर त्यानें काय केलें पाहिजे ह्याविषयी ह्या उनिपदांत सांगितलें आहे.

देह धारण करणें किंवा प्राप्त झालेला देह सोडणें हें जीवाचे खुषीवर नाहीं. ह्या गोष्टीचा अनुभव आपणांस हल्लीं आहे. ह्याचप्रमाणें दू, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष व योषिता ह्या इतक्या ठिकाणीं जाणें व तेथें रहाणें हें जीवाच्या खुषीवर नाहीं, हें अनुमानानें समजतें. ह्याज्या बदलणुका होतात त्या करणारा कोणी असल्याशिवाय होऊं शकणार नाहींत. ह्या बदलणुका ज्याच्या योगानें होतात तें परब्रम्ह आहे.

आतां अद्वैतवादी जीव व ब्रह्म ही एक आहेत असें म्हणतात, आणि द्वैतवादीते निरनिराळीं आहेत असें म्हणतात. ते दोघेही आपलें म्ह-

णें सिद्ध करण्यास मुख्यत्वेकरून छांदोग्योपनिषदाच्या सहावे प्रपाठ-कांतील “ स आत्मा तत्त्वमसि ” ही श्रुति घेतात, आणि अद्वैतवादी ह्याचीं पदे तत् त्वं असि अशीं पाडून अर्थ करितात, आणि द्वैतवादी त्याचीं पदे अतत त्वं असि अशीं पाडून अर्थ करितात. ह्या दोन अर्थांपैकी कोणता अर्थ संयुक्तिक व शास्त्रीय रीतीने योग्य आहे ह्याविषयी विचार करूं.

(१) “ तत्त्वमसि ” ह्या वाक्यांत “ तत् ” व “ त्वं ” ह्या दोन्ही पदांचा अर्थ अद्वैतवादी लक्षणा करून करितात. “ तत् ” म्हणजे सर्वज्ञत्व विशिष्ट चैतन्य ह्याजवरील सर्वज्ञत्व हा धर्म टाकून व “ त्वं ” म्हणजे अल्पज्ञत्वविशिष्ट चैतन्य याजवरील अल्पज्ञत्व हा धर्म टाकून, त्या दोन्ही पदांची लक्षणा ब्रम्हावर करितात, हें बरोबर नाही. कारण “ तत् ” ह्या एका पदाचा लक्षणेनें अर्थ केला असतां वाक्यार्थ बरोबर होतो तो असा. जसे, मीमांसक हें “ धान्यमसि ” ह्या वाक्याचा अर्थ करण्यास्तव “ धिनुहिदेवानिति ” असा धान्य शब्दाचा विग्रह करून त्याची उत्पत्ति धान्याचे अधीन आहे अशा तांदुळांवर धान्यपदाची लक्षणा करितात, तसें “ तत्त्वमसि ” ह्या वाक्यांत “ तत् ” ह्या एकाच पदाच्या लक्षणेनें अर्थ केला असतां तुझी उत्पत्ति त्याच्या अधीन आहे असा अर्थ होतो.

(२) संस्कृतामध्ये “शाखाचंद्रन्याय” म्हणून एक म्हण आहे. त्याचा अर्थ असा की, शुद्ध प्रतिपदा किंवा द्वितीया ह्या दिवशी चंद्राची कोर फार बारीक असल्यामुळे लोकांना लवकर दिसत नाही. तेव्हां अशा वेळीं झाडाच्या ज्या फांदीकडे पाहिले असतां चंद्र दिसण्याजोगा असेल ती फांदी दाखवून चंद्र दाखवून देतात. म्हणजे, हा चंद्र पहा म्हणून फांदी दाखवितात. ह्याप्रमाणे जीवाच्या आंत राहणारे अंगव्या एवढे साच्चिदानंदरूप व जीवाचे जवळ असणारे अशा ब्रम्हाचे ज्ञान करून देण्यास्तव “ तैच तं आहेस ” असें सांगितले आहे. फांदीकडे पाहिल्याच्या योगाने जसे चंद्राचे ज्ञान होतें, तसेच जीवाकडे नजर पांचविल्याच्या योगाने ब्रम्हाचे ज्ञान

होते. ह्याप्रमाणे अर्थ करण्याला ही एकाच पदार्थावर लक्षणा केली असतां पुरे आहे.

(३) दोन पदार्थांमध्ये पुष्कळ फरक असला तथापि कांहीं गुण सारखे असल्यावरून त्यांपैकी एका पदार्थास दुसरा पदार्थ आहे असे म्हणतात. उदाहरण, वाघ आणि मनुष्य ह्या दोहोंमध्ये पुष्कळ फरक आहेत, तथापि वाघाचा क्रूरपणा हा गुण ज्या मनुष्यांत असेल त्यास वाघ आहे असे म्हणतात. ह्याप्रमाणे “ तत्त्वमसि ” ह्याचा अर्थ “ तद्वदसि ” म्हणजे त्यासारखा तूं आहेस, असा होतो. म्हणजे वत् असा प्रत्यय नसूनही तसा अर्थ होतो. ह्याविषयी महाभाष्यांत असे सूत्र आहे कीं, “ बहुगुणवतुडतयःसंख्यावद्भवंति. ” तसेंच कय्यटांत असे वचन आहे कीं, “ योगामश्व इति ब्रूयात्, ” ह्या वचनावरून असे होते कीं, जरी घोडा व गाय हीं भिन्न आहेत तरी घोड्याचे कांहीं धर्म गायीवर असल्यामुळे ही गाय घोडा आहे असे म्हणतात. वार्त्तिकामध्ये प्रत्याहारान्धिक ह्या भागांत “ रूपसामान्या द्वेत्ति ” असे लिहून त्यावरून रूप सारखे असल्यामुळे ‘ तदेवेदमिति ’ असे होते ह्मणून सांगितले आहे. तसेंच, वेदांतही “ आदित्यो यूपः ” इत्यादि वचने आहेत, त्यांतही असाच प्रयोग केला आहे.

(४) तैत्तिरीयोपनिषदांमध्ये भृगुवल्लीत “ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ” असे आहे. ह्यांत अन्न ही प्रथमा सप्तम्यर्थक आहे. ह्याविषयी “ सुपांसुलुक् ” असे सूत्र आहे. अशा प्रकारे “ तत्त्वमसि ” ह्याचा अर्थ “ तस्मिन्नाधारेत्वमसि ” म्हणजे त्याच्या आधारावर तूं आहेस असा होतो. आणखी मीमांसेत “ यत्सुन्वंतिसामिधेनिस्तदन्वाहुः ” असे लिहिले आहे. ह्यामध्येही यत् ही प्रथमा सप्तम्यर्थक घेतली आहे.

(५) दोन पदार्थ नेहमी बरोबर असणारे असले, म्हणजे एका पदार्थाला दुसरा पदार्थ आहे असे आपण म्हणतो. जीव व ब्रह्म हे दोघे नेहमी बरोबर असून कधीही एकमेकांना सोडीत नाहींत. म्हणून

“ तत्त्वमसि ” ह्याचा अर्थ “ तत्सहचरितत्त्वमसि ” म्हणजे “ तूं त्याच्याबरोबर असणारा आहेस ” असा होतो. ह्यास दृष्टांत, व्याकरणांत “ वसंतादिभ्यष्ठक् ” असे सूत्र असून त्यावर भाष्यकार “ वसंतमधीते वासंतिक इति ” असा निर्देश करितात. ह्यावर कैयटांत असे लिहिले आहे कीं, ज्यांत वसंततूचे वर्णन केले आहे त्या ग्रंथाचे अध्ययन करणारा अथवा वसंततू असतांना अध्ययन करणारा ह्यास “ वासंतिक ” असे म्हणतात. म्हणून ह्याप्रमाणे “ तत्त्वमसि ” ह्या वाक्यांत “ तत् ” ह्या एका पदाचाच अमुख्यार्थ घेतला असतां योग्य अर्थ होतो.

(६) एक चाकर असून दुसरा त्याचा मालक असल्यास चाकरालाच आपण मालक असे म्हणतो. उदाहरण, जाहागीरदाराचा फक्त वकील दरबारास आला असतां तो अमुक जाहागीरदार दरबारास आला असे आपण म्हणतो. आणखी कौमुदींतही “ राजा राष्ट्रमभवत् ” असा प्रयोग आहे. म्हणून ब्रम्ह हें जीवाचा मालक असल्या कारणाने “ तत्त्वमसि ” म्हणजे तें ब्रम्ह तूं आहेस असा अर्थ होतो.

(७) जड पदार्थाहून परमेश्वर अत्यंत भिन्न आहे. जीवाहून परमेश्वर तितका भिन्न नसून त्या दोघांमध्ये फारच थोडा भेद आहे. त्या दोघांमध्ये असलेला स्वल्प भेद सांगण्याची इच्छा नसून त्या दोघांमध्ये नसलेला अभेद सांगण्याची इच्छा असल्या कारणाने “ तत्त्वमसि ” म्हणजे तें ब्रम्ह तूं आहेस असे म्हटले आहे. ह्याविषयी व्यावहारिक उदाहरण असे आहे कीं, घोंगडी शालजोडीहून अत्यंत भिन्न आहे, परंतु शालजोडी व उत्तम धावळ ह्या दोहोंत फारच थोडा भेद असल्यामुळे ‘ ही धावळ शालजोडी आहे ’ असे आपण म्हणतो. आणखी महाभाष्यांत ‘ पष्ठीशेषे ’ हें सूत्र जेथे आले आहे तेथे कर्मादिकांची अविवक्षा मानली आहे, ती अशी कीं, “ अलोमका एडकाः ” येथे लहान एडक्याला केंस असूनही फार केंस नसल्यामुळे केंस नसलेला लहान एडका असे म्हटले आहे. तसेच, “ अनुदराकन्या ”

येथे मुलीला पोटा असूनही पोटा फार लहान असल्यामुळे पोटा नसलेली मुलगी असे म्हटलेले आहे. म्हणजे असलेला भेद सांगण्याचा नाही ह्याविषयीची ही उदाहरणे आहेत. आतां नसलेला अभेद सांगण्याचे उदाहरण त्याच ग्रंथांत असे दिले आहे की, “ समुद्रः कुण्डिका ” म्हणजे समुद्र हा पाण्याचे डबके आहे. ह्याप्रमाणे “ तत्त्वमसि ” ह्या वाक्यांतही एका पदाची लक्षणा करून अर्थ सयुक्तिक होतो.

(<) माझ्या देहांत मी एकच चेतन स्वतंत्र असल्याचे अनुभवास येते, मला प्रेरणा करणारा असा कोणी माझा मित्र असल्याचे अनुभवास येत नाही, असे श्वेतकेतूने मनांत आणून आपला बाप उदात्तक ह्यास प्रश्न केल्यावर, “ द्वासुपर्णा ” ह्या श्रुतीचा अर्थ मनांत आणून बाप मुलाला “ तत्त्वमसि ” असे बोलला; तत् ह्याणजे ब्रम्ह हे तुला प्रेरणा करणारे असल्यामुळे तुझा व त्याचा प्रेर्यप्रेरकसंबंध आहे असे सांगितले. सृष्टि उत्पन्न करणे इत्यादिकांचे कारण जे ब्रम्ह ते तू आहेस असे म्हणण्यास तुझ्यामध्ये योग्यता नाही, म्हणून तत्संबंधी तू आहेस असे सांगितले आहे. लोकांमध्येही असाच व्यवहार असल्याचे आढळते. उदाहरण, जर कोणतेही समारंभाचे वेळी बायका येऊ लागल्या ह्याणजे मामलेदाराची बायको अगर मुनसफाची अगर मास्तराची बायको आली म्हणजे हे मामलेदार किंवा मुनसफ किंवा मास्तर आले असे म्हणतो. व्याकरणांत “ समर्थः पदविधिः ” असे परिभाषेचे सूत्र आहे. त्यांत पदविधि ह्याचा समास ‘ विधीयते विधिः पदकार्य ’ असा होतो. ‘ राजपुरुषः ’ ह्या उदाहरणांत राजासंबंधी मनुष्य आहे असा अर्थ सामानाधिकरण्याने होतो. असे असतां सूत्रांत “ समर्थ ” हे पद व्यर्थ होते, म्हणून समर्थ पदाचा अर्थ उपचाराने “ समर्थपदसंबंधी ” असा केला पाहिजे. ह्याचप्रमाणे कैश्यटांत व पदमंजरींत सांगितले आहे. म्हणून “ तत्त्वमसि ” ह्याचा अर्थ तदाश्रितस्त्वमसि ह्याणजे त्याच्या आश्रयाने राहणारा तू आहेस असा होतो.

(९) परमेश्वर सर्वोत्तम आहे असे श्वेतकेतूने न जाणतां, “ येनाश्रुतं श्रुतं भवति ” (ह्मणजे ज्याचे ज्ञान झाले असतां न ऐकिलेले ऐकिल्यासारखे हाते) ह्या श्रुतीत जो इंद्रिये शरीर इत्यादिकांचा प्रेरणा करणारा सांगितला आहे तो मीच असून माझे शिवाय दुसरा नाही असे त्यास वाटले, ह्मणून बापाने, “ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात् ” ह्या न्यायाने ईश्वराच्या कर्तृत्वशक्तीच्या अधीन जीवाची कर्तृत्वशक्ति असून दोन्ही शक्तींचा स्वभाव एक आहे, असे सांगण्यास्तव “ तत्त्वमसि ” ह्मणजे “ तच्छीलोलोऽसि ” ह्मणजे तच्छील तूं आहेस असे ह्मटले आहे. महाभाष्यांत ‘ इग्यगः संप्रसारणं ’ हे सूत्र जेथे सांगितले आहे तेथे “ काकाज्जातः काकः ” ह्मणजे कावळ्यापासून जो होतो तो कावळाच असतो, व “ श्येनाज्जातः श्येनः ” ह्मणजे बहिरसिसाण्यापासून जो उत्पन्न होतो तो बहिरसिसाणाचा असतो, ह्याचप्रमाणे संप्रसारणापासून जे उत्पन्न होते ते संप्रसारणच असते असे सांगितले आहे. ह्याचप्रमाणे कैयटांतही आढळते. अशा प्रकारे एकाच पदाची लक्षणा करून अर्थ केला असतां योग्य अर्थ होतो.

(१०) जर कोणी अशी शंका घेईल की, “ तत्त्वमसि ” ह्या वाक्यांत तत् ह्मणजे ब्रह्म हे प्रेरक त्वमसि ह्मणजे प्रेरणा करण्यास योग्य असा तूं आहेस. असा एक भागाचा अर्थ होण्यासारखा असून त्या वाक्यांतील तत् ह्मणजे प्रेरक येवढेच रहात असून प्रेरक आहे किंवा नाही हे सांगितलेले नाही, म्हणून ते पूर्ण वाक्य होत नाही, ह्याचे उत्तर असे आहे की, जिज्ञासा कर्त्तव्या हे वाक्य असून “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” येवढेच सांगितले आहे. लोक व्यवहारांतही आशा प्रकारे बोलण्याची वहिवाट आहे. ती अशी. तेज विक्रणारा रस्त्याने जातांना “ तेज ” येवढेच म्हणतो, म्हणजे त्याचा अर्थ “ विक्रण्याचे तेज आहे. ” आणखी महाभाष्यांत असे सांगितले आहे की, पूर्ण वाक्य बोलण्याचे असतां त्याचा एकच भाग बोलतात असे आढळते. उदाहरण, “ प्रविश पिंडी ” ह्या वाक्याचा

अर्थ करितांना अन्नाच्या गोळ्यांत प्रवेश कर असें ह्मणणें संभवत नसून प्रवेश करण्याला घर लागतें, म्हणून त्या वाक्याचा अर्थ ' घरांत प्रवेश कर व अन्न खा ' असा होतो. आणखी कैव्यटांत ' सत्यभामा ' हें नाम असून सत्या ' एवढ्याच शब्दाचा उपयोग होतो असें लिहिलें आहे. अशा प्रकारें ' तत्त्वमसि ' ह्या वाक्यांत तत् पदानें सांगितलेलें ब्रम्ह हें प्रेरक आहे असें घेतलें असतां तें कोणाचें प्रेरक आहे हें सांगणें अवश्य आहे, म्हणून त्वमसि ह्याचा अर्थ प्रेरणा करण्यास योग्य असा तूं आहेस असा केला पाहिजे.

(११-१४) छांदोग्याचे साहाये प्रपाठकांत जीवाचा स्वभाव सांगून जीवाहून परमेश्वर अतिशय विलक्षण आहे असें सांगितले आहे. जीव हा तर परमेश्वराच्या आश्रयानें राहाणारा, त्याच्यासारखा त्याच्या उपभोग घेण्याच्या साधनांनीच उपभोग घेणारा, त्याच्याबरोबर असणारा, व मुक्तकाळीही त्याच्या प्रेरणेनें वागणारा असा आहे. ह्मणून मुक्तकाळीही जीव हा परमेश्वराहून फार भिन्न आहे असें सांगण्यास्तव " तत्त्वमसि " असें म्हटलें आहे. जीव हा परमेश्वराच्या आश्रयानें राहणारा आहे, दोघांचे धर्म सारखे आहेत, जीव हा परमेश्वराच्या उपभोगाचे साधनांनी उपभोग घेणारा आहे, व ते दोघेही नेहमी बरोबर असतात, ह्या कारणास्तव ' तत्त्वमसि ' म्हणजे तें तूं आहेस असें म्हटलें आहे; व त्याच कारणास्तव ' तत्त्वमसि ' इत्यादि वाक्यांत जीव आणि परमेश्वर ह्यांचे सामानाधिकरण्य होत असल्यामुळें ' तें तूं आहेस ' असें म्हणणें योग्य असून असा संबंध महाभाष्यांतही सांगितला आहे. वर सांगितलेली चार कारणें मोक्षकाळीही कायम असतात. ' सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ' ३० ह्या श्रुतिवरून मुक्तीचे काळीही परमेश्वराच्या आश्रयानें जीव असतो असें होतें; ' परमं साम्यमुपैति ' ह्या श्रुतिवरून मुक्तीचे काळीही जीव व परमेश्वर ह्यांचे धर्म सारखे असतात असें होतें; ' एतेनैव हेतुना मोदते प्रमोदते एतेनात्मना सर्वान्कामानु-

भवति ' इत्यादि श्रुतीवरून जीव व परमेश्वर हे दोघे नेहमीं मोक्षा-
 च्या काळींही एकमेकांबरोबर असतात व जीव हा परमेश्वराच्या उ-
 पभोग घेण्याचे साधनांनीं उपभोग वेणारा होऊन असतो असें होतें.
 ह्याप्रमाणें तत् ह्या एकाच पदाचा अर्थ लक्षणेनें केला असतां सामाना-
 धिकरण्यरूप व्याख्यान उत्तम प्रकारें होतें. महाभाष्यांत ज्या ठि-
 काणी ' पुंयोगादाख्यायां गोपस्य स्त्री गोपी प्रष्टस्य स्त्री प्रष्टी '
 असें लिहिलें आहे. त्या ठिकाणीं गोप व पृष्ठ हे शब्द पुरुषवाचक
 असून स्त्रियांकडे कसे लागतात, अशी शंका घेऊन ' तस्य इदं '
 म्हणजे ' त्याची ही ' अशा प्रकारें शंकेचें निवारण केलें, परंतु असें
 निवारण केलें असतां अण् प्रत्यय झाला पाहिजे, तर अभिसंबंध सां-
 गितल्यामुळें ' सोयं, ' म्हणजे ' तो हा ' असें होतें. ह्यावर अशी शंका
 केली आहे कीं, जेथे जो नाही तेथे तो आहे असें कसें होतें ? तर
 त्याचें उत्तर चार प्रकारांनीं तसें होतें असें दाखविलें आहे. तें असें—
 ' मंचो हसति ' म्हणजे ' पलंग हंसतो ' ह्यांत पलंग हसत नसून
 पलंगावर असलेला हसतो असा अर्थ होतो. हा तात्स्थयरूप प्रकार
 आहे. ' जटी ब्रम्हदत्तः ' म्हणजे जटा असणें हा धर्म ब्रम्हदत्तावर
 असल्यामुळें त्यास जटी असें म्हटलें आहे. हा तात्त्वर्म्यरूप प्रकार
 आहे. ' गंगायां घोषः ' म्हणजे ' गंगेच्या ठिकाणी गवळवाडा '
 ह्यांत गंगेच्या जवळ असणारे तीर घेऊन तीरांवर गवळवाडा आहे अ-
 सा अर्थ होतो. हा तत्सामीप्यरूप प्रकार आहे. ' कुतान्प्रवेशय '
 म्हणजे ' भाल्यांना आंत येऊं दे ' ह्यांत भालेवाले व भाले हे बरो-
 बर असतात ह्या कारणानें भालेवाल्यांना आंत येऊं दे असा अर्थ
 होतो. हा तत्माहचर्यरूप प्रकार आहे. ह्याप्रमाणें महाभाष्याच्या
 रीतीनेंही ' तत्त्वमसि ' ह्या वाक्याचे हे चार अर्थ एकाच पदाच्या
 लक्षणेनें अर्थ करून योग्य होतात. ह्यावरून दोन्ही पदांचा अर्थ जहद-
 जहल्लक्षणा करून करणें फार अयोग्य आहे.

(१९) ' तत्त्वमसि ' ह्यांत तत् ह्या पदानें ऐतदात्म्य घेऊन तूं
 ऐतदात्म्य आहेस असा अर्थ होतो. असा अर्थ केला असतां तत् ह्या

नपुंसकलिङ्गी पदाने जवळ असलेल्या ऐतदात्म्य पदाचा परामर्श होतो. ' ऐतदात्म्य ' ह्याचा विग्रह ' एष आत्मा अंतर्यामी यस्य तदेतदात्मतदेवैतदात्म्य ' म्हणजे ' हा आत्मा ज्याच्या अंतर्यामी आहे ते ऐतदात्म्य व तेच जे ते ऐतदात्म्य ' असा होतो. जसा ब्राम्हणादित्वात् स्वार्थां प्यब् होतो, तसा वर्तमानसामीप्य असल्यामुळे तदेतत् ह्यांत समीपमेव सामीप्यं असा स्वार्थां प्यब् होईल असे दाखविले आहे. ह्मणून ' तत्त्वमसि ' ह्या वाक्याचा अर्थ ' तो तुझ्या अंतर्यामी आहे ' असा होतो. अथवा ' ऐतदात्म्य ह्याचा विग्रह ' एषचासावात्माच तस्येदमेतदात्म्य ' म्हणजे असा जो आत्मा त्याचे हें जें ते ऐतदात्म्य असा होतो; म्हणून तत्त्वमसि ह्याचा अर्थ तूं त्याची एक वस्तु आहेस असा होतो.

(१६) ' तत्त्व ' एवढे एक पद करून व तस्य त्वं तत्त्वं असा विग्रह करून ' तत्त्वमसि ' ह्याचा अर्थ ' त्याचा तूं आहेस ' असा होतो. येथे षष्ठीचा अर्थ स्वस्वामिभावलक्षणसंबंध ध्यावा.

(१७) छांदोग्योपनिषदाच्या सहावे प्रपाठकांतील नऊ प्रकरणांमध्ये ' तत्त्वमसि ' असा वारंवार उपदेश केला आहे, ह्मणून त्या वाक्याचे बहुत अर्थ सांगण्याची इच्छा आहे असे होते. कारण, श्वेतकेतु ह्याने व्याकरण इत्यादि शास्त्रांचा अभ्यास केलेला होता. ' सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्छ्रेयाडाज्यायाजालः ' ह्या सूत्राचे स्मरण झाल्या कारणाने दुसरे जे अर्थ होतात तेही मुख्यार्थच आहेत. जीव आणि परमेश्वर हे दोघे अत्यंत भिन्न आहेत असे दाखविण्याकरितां त्या प्रपाठकांत अनेक उदाहरणे दिली आहेत. त्या निरनिराळ्या उदाहरणांत सांगितल्याप्रमाणेच जीव आणि परमेश्वर ह्यांच्यांमध्ये भेद आहे असे सांगण्याचा अभिप्राय आहे. ' तत्त्वमसि ' ह्याचा अर्थ ' तेन प्रयोजकहेतुना जीवस्त्वन्तिष्ठसि ' म्हणजे त्याच्या (पर-

१ योऽयं सर्वेषु जीवेषु नियामकतयास्थितः । सविष्णुरासकामत्वादात्म्येवोच्यते बुधैः ॥ आततत्वाच्च मातृत्वादात्मेति परमोहरिः । आत्माभासास्तदन्येन ह्येतेषां तता गुणा इति परमोपनिषदि ।

मेश्वराच्या) योगानें तूं (जीव) राहतोस, असा अर्थ ' अनेनात्म-
नानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ' (ह्मणजे परमेश्वरासह
देहांत राहून अत्यंत रस पिऊन संतुष्ट होऊन तूं राहतोस), ह्या
दृष्टांतावरून होतो.

(१८) ' तत्त्वमसि ' ह्याचा अर्थ ' ततो जातस्त्वमसि ' ह्मणजे
' त्यापासून तूं उत्पन्न होतोस ' असा होतो, अथवा तत् हे सुपां-
सुलुक् ह्या सूत्रावरून विभक्तीला लुक् होऊन प्रथमेचें एकवचन
आहे असें जाणावें. असा अर्थ ' सर्वाः प्रजाः मत् आगम्य न विदुः '
(ह्मणजे सर्व प्रजा परमेश्वरापासून येऊन अह्मी परमेश्वरापासून आलों
असें जाणत नाहींत) ह्या दृष्टांतावरून स्पष्ट निघतो.

(१९) ' तत्त्वमसि ' ह्याचा अर्थ तस्य त्वमसि ह्मणजे त्याचा दास
म्हणजे आश्रयानें राहणारा असा तूं आहेस असा होतो. येथें
षष्ठीचा अर्थ ' राज्ञः पुरुषः ' ह्याप्रमाणें स्वस्वामिभावलक्षणसंबंधा-
प्रमाणें होतो. असा अर्थ " एतस्य वै सोम्येषोऽणिम्र एवं महान्यग्रो-
धस्तिष्ठति " (म्हणजे हे मुला, सूक्ष्म बीच्या सामर्थ्यापासून हें मोटें
झाड झालें आहे) ह्या दृष्टांतावरून स्पष्ट निघतो. सोळावा अर्थ क-
रितांना ' तत्वं ' हें एक पद केलें असून तेथें त्याचीं तत् व त्वं अशीं
दोन पदे करून मधल्या षष्ठीचा लोप केला आहे.

(२०) ' तत्त्वमसि ' ह्याचा अर्थ तस्मिन् ब्रह्मणि त्वं तिष्ठसि म्हणजे
' परमेश्वराचे ठिकाणीं तूं आहेस ' असा होतो. तस्मिन् ब्रह्मणि
म्हणजे त्या परमेश्वराच्या आधीन, जवळ राहणारा, त्याला लागून
असणारा, ह्याप्रमाणें सप्तमीचे अर्थ होतात. परमेश्वर व जीव ह्या दो-
घांमध्ये आश्रयाश्रयीभाव हा संबंध ' यथाशकुनिः सुत्रेण प्रबद्धः '
ह्या दृष्टांतावरून स्पष्ट होतो.

ह्याप्रमाणें " तत्त्वमसि " असें छांदोग्योपनिषदांत ज्या ज्या ठि-
काणीं आलें आहे त्या त्या ठिकाणीं द्वैतवादींच्या म्हणण्याप्रमाणें
अतत् असें पद निघण्यासारखें असून " अतत्त्वमसि " ह्याप्रमाणें
वाक्य आहे असें जरी कबूल केलें नाहीं, तरी अद्वैत वादींच्या

भताप्रमाणे तत् असेंच पद पाडून “ तत्त्वमसि ” ह्या वाक्याचे अर्थ व्याकरणशास्त्राच्या आधारे व उपक्रमादि षडलिंगांचा विचार करून व सहावे प्रपाठकांत दिलेले नऊ प्रकारचे दृष्टांत पाहतां वर सांगितलेल्या वीस प्रकारांनीं होत असून त्या सर्व अर्थांवरून द्वैत सिद्ध होतें.

ह्याशिवाय जीव व परमेश्वर ह्यांचा भेद दाखविणारा आधार दुसरे उपनिषदांत ‘ भिन्नोऽ चित्यःपरमो जीवसंघात् ’ (म्हणजे जीव समुदायाहून परमेश्वर भिन्न व अचित्य आहे) असा आहे; आणि गीतेत असा श्लोक आहे कीं, ‘ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदा- हृतः ’ (म्हणजे दुसरा पुरुष उत्तम आहे त्यास परमेश्वर म्हणतात).

आतां जीव हा अल्पज्ञ व दोषयुक्त असा आहे, आणि परमेश्वर हा सर्वज्ञ, सृष्टिकर्ता, सत्यसंकल्प, व दोषरहित असा आहे, ही गोष्ट अद्वैतवादींना कबूल आहे. जर असे विरुद्ध धर्म असूनही जीव व पर- मेश्वर हे दोघे एक आहेत असे अद्वैतवादी म्हणतात, तर त्यांचे असे म्हणणे दोहोंपैकीं एका प्रकारचे असले पाहिजे—१ ते विरुद्ध धर्मांचे दोन पदार्थ एक आहेत, अथवा २ त्या दोहोंवरील विरुद्ध धर्म टा- कून ते दोघे एक आहेत. आतां पहिला प्रकार संभवत नाही; कारण, दोन विरुद्ध धर्मांचे पदार्थ अभिन्न होऊं शकत नाहीत. जसे, पाणी व विस्तव हे दोन पदार्थ विरुद्ध धर्मांचे आहेत, ते कोणत्याही प्रकारे अभिन्न होऊं शकत नाहीत, व पाण्याप्रमाणे विस्तवाशीं व्यव- हार घडूं शकत नाही व विस्तवाप्रमाणे पाण्याशीं व्यवहार घडूं शकत नाही. तसाच दुसरा प्रकारही संभवत नाही. कारण, जरी जीव

१ यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसायथा यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धो दलवणे यथा यथाचोरापहायैव यथा पुंविषयावपि तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ तथापि सूक्ष्म रूपत्वान्न जीवात्परमो हरिःभेदेन मंददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोपिसन् वैलक्षण्यतयो ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेतिमहोपनिषदि । अणिमा सूक्ष्मतोगम्य एतदात्म्यंच तद्वशं महानंदत्वतःसत्यमात्मापूर्णं गुणत्वतः मुख्यतो नासितत्वं हि माभूत्ते तत्वता ततः असुरास्तब्धतां प्राप्ता ब्रह्माहमिति मानिनःयांति चैव तमोघोरं परमात्म विनिदका इति सामा संहितायां ।

व परमेश्वर ह्यांजवरील विरुद्ध धर्म जहदजहल्लक्षणारूढ मनाने टाकिले तरी ते दोषे वस्तुतः अभिन्न होऊं शकणार नाहीत. उदाहरण, जरी पितळ व सोनें ह्यांजवरील विरुद्ध धर्म जहदजहल्लक्षणेनें टाकून दिले, तरी वस्तुतः ते अभिन्न होऊं शकत नाहीत. सारख्या महत्वाचें सोनें व पितळ घेतलें तर पितळेपेक्षां सोनें जड भरते. जरी लक्षणेनें दोघांचें वजन सारखेंच आहे असें मनानें मानिलें तरी खरोखर सोनें हें कधीही पितळ होणार नाही.

जरी कोणी अद्वैतवादी म्हणेल कीं, जीवावरील अल्पज्ञत्व व ईश्वरावरील सर्वज्ञत्व हे दोन विरुद्ध अंश अनित्य असून ते धर्म नाहीसे झाल्यावर जीव व परमेश्वर हे एक होणार आहेत, तर ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, तसें असतें तर सहावे प्रपाठकांत ' तत्त्वंभविष्यसि ' असें म्हटलें असतें. ह्याशिवाय जीव व परमेश्वर ह्यांचे गुण नित्य आहेत अशा विषयीं श्रुतींचीं प्रमाणें आहेत तीं हीं—' नित्यानंदोनित्यज्ञानोनित्यबलःपरमात्मा ' अशी अग्निवेश्यश्रुति आहे, तिजवरून ईश्वराचे गुण नित्य आहेत असें होतें. ' अविनाशीवाअरेअयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ' अशी बृहदारण्यकोपनिषदांत श्रुति आहे, तिजवरून जीवाचेही गुण नित्य आहेत असें होतें.

जर कोणी अद्वैतवादी असें म्हणेल कीं, जीवाचें अल्पज्ञत्व व परमेश्वराचें सर्वज्ञत्व हीं दोन्ही मिथ्या आहेत म्हणून ते दोघे अभिन्न आहेत, तर ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें जर धर्म नित्य आहेत तर ते मिथ्या होऊं शकत नाहीत. उलटें त्यांचे धर्म सत्य आहेत असें सांगणाऱ्या श्रुत्या आहेत. ' परास्यशक्तिविविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच, ' ' सत्यःसोअस्यमाहिमा, ' इत्यादि श्रुतींवरून परमेश्वराचे धर्म सत्य आहेत असें होतें.

ह्यावरून ब्रह्म जीवाहून अगदीं निराळें असून ब्रह्म हें जीवाचा नियंता आहे असें सिद्ध होतें. ह्यास्तव जीवानें परब्रह्माचें ज्ञान मिळवून त्याची प्राप्ति करून घेऊन जन्ममरणरूप संसारापासून मुक्ति मिळवावी.

षष्ठोऽध्यायप्रतिपाद्यो विषयः

मुख्यवायुः वयसा ज्येष्ठः गुणतः श्रेष्ठश्चेति योवेत्ति स सर्वेषु लोकेषु ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भवति । एतज्ज्ञानिनोऽपि तथा भवति । वागिन्द्रियदेवता वसतामुत्तमाऽस्तीति यो वेत्ति स वसतां स्वानां मध्ये उत्तमो भवति । एतज्ज्ञानिनोऽपि तथा भवति । चक्षुरिन्द्रियदेवतादृढस्थितिहेतुरस्तीति यो वेत्ति स सर्वत्र प्रतितिष्ठति । एवं ज्ञानवंतोऽपि तादृशं फलं भवति । श्रोत्रेन्द्रियदेवता सर्ववेदाभिसंपत्तिहेतुरस्तीति यो वेत्ति स सर्वान्कामानामोति । एतज्ज्ञानिनोऽपि तद्वत्फलं भवति । मन इन्द्रियदेवता आश्रयोऽस्तीति यो वेत्ति स सर्वेषामायतनं भवति । इति ज्ञानवतस्तादृक्फलं भवति । रेतोभिमानिदेवता प्रजननहेतुरस्तीति यो वेत्ति स प्रजयां पशुभिर्युक्तो भवति । एतद्वेत्तुरपि तथा भवति । कस्मिंश्चित्समये अहं श्रेयानहंश्रेयानितिपरस्परं विवदमानाः प्राणादिदेवाः परमात्मानं प्रति गत्वा अस्माकमध्ये कः श्रेष्ठ इति पप्रच्छुः । तदा यस्मिन्नुत्क्रांते सतीदं शरीरं पापीयः स्यात् स युष्माकं मध्ये श्रेष्ठ इति परमात्मावाच । एवमुक्ते तत्परीक्षणाय तेषां देवानां मध्ये प्रथमं वागभिमानिदेवतोत्क्रांता । तदुत्क्रमणे सति शरीरं न पपात । तर्हि मूकवदवदंत्यः सत्यः वागितरसर्वेन्द्रियदेवताः स्वस्वव्यापारान् कर्तुमशक्नुवन् । एवं चक्षुःश्रोत्रमनोभिमानिदेवताः क्रमेणोत्क्रांतवत्यः । तासामुत्क्रमणेसति शरीरं न पपात । एवं प्राणैतरसर्वेषां देवानामश्रेष्ठ्यावधारणानंतरं मुख्यप्राणः ईषदुत्क्रांतुमिच्छन् इतरान् प्राणान् समुत्पाटितवान् । ता इतरदेवताः संचलिताः सत्यः स्वस्वस्थाने स्थातुमशक्ताः मुख्यप्राणं प्रत्यस्माकं मध्ये त्वं श्रेष्ठोऽस्यस्माच्छरीरान्मोत्क्रमीरित्यूचुः । अनंतरं सर्वे देवाः स्वस्वासाधारणधर्मस्तदधीन इति निश्चितवन्तः । सर्वप्राणिभिर्यदन्नमद्यते तत्सर्वं प्राणस्यान्नं । य एवं जानाति सोऽन्नवान् भवति । सर्वप्राणिभिः पीयमानमुदकं प्राणस्य वसनं भवति । अतो भोजनात्प्रागुत्भोजनानंतरं ज्ञानिनो जलेन प्राणस्य परिधानं कुर्वति ॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

अरुणनप्ताश्वेतकेतुः पंचालदेशराजसभामगमत् । तदा जिबिलपुत्रः प्रवाहणनामा राजा भवान् पितुः सकाशात्किमप्यधीतवानस्ति कञ्चिदिति पप्रच्छ । अधीतमिति श्वेतकेतुः प्रोवाच । ततो राजा तं श्वेतकेतुं वक्ष्यमाणान् प्रश्नान् पप्रच्छ । जनाः मृताः संतः क्व गच्छंतीति प्रथमः प्रश्नः । पुनस्ते क्व आगच्छंतीति द्वितीयः प्रश्नः । भूलोकाद्ब्रह्मादिभ्यो गतैर्जनैः परलोकः कुतो न संपूर्यत इति तृतीयः प्रश्नः । पंचभूतात्मके शरीरे वन्हौ दग्धे सत्युदकैः संपरिष्वक्तो जीवो देहं लब्ध्वा कथं पुरुषसंज्ञको भवतीति चतुर्थः प्रश्नः । केन कारणेन जनानां देवयानमार्गेण पितृयाणमार्गेण वा गमनं भवतीति पंचमः प्रश्नः । एतेषां प्रश्नानामुत्तराणि दातुं स श्वेतकेतुर्नाशक्रोत् । अनंतरं स पित्रे एतत्सर्वं निवेदितवान् । तच्छ्रुत्वा पिता स्वयं प्रवाहणंप्रति शिष्यभावेनागत्य तान् एव प्रश्नानुक्त्वा एतेषामुत्तराण्युपदिशति तं प्रार्थितवान् । ततः स प्रवाहणः तं श्वेतकेतुपितरं पंचाग्निविद्यां वक्ष्यमाणप्रकारेणोपदिदेश ।

द्युलोकः जीवरूपहविःप्रक्षेपस्थलत्वादग्निः । अपि च द्युलोकस्थो नारायणः अतीति हेतोरग्निः । द्युलोकस्थनारायणस्य आदत्त इति हेतोरादित्यस्थो नारायणनारायणात्मा समेधनात्समिच्छब्दवाच्यः । रमणाच्छमनाच्च राश्मिनामा राश्मिस्थितो नारायणवासुदेवात्मा शत्रूणां धूत्कारात्धूमशब्दवाच्यः । अहीनत्वादहःशब्दवाच्य अहर्गतो नारायणसंकर्षणात्मा अर्चत इति हेतोरर्चिशब्दवाच्यः । आदेशनहेतुत्वाद्दिङ्नामा दिक्स्थो नारायणप्रद्युम्नात्मा स्वांगारत्वहेतुनांगारशब्दवाच्यः । अवांतरं दिशतीति हेतुना अवांतरदिङ्नामावांतरदिक्स्थो नारायणानिरुद्धात्मा विष्वक्त्वहेतुना विस्फुलिगशब्दवाच्यः । आदित्यादिपंचात्मनास्थिते द्युलोकस्थनारायणाग्नौ देवाः श्रद्धापूर्वकं यज्ञकर्तारं जीवं प्रक्षिपन्ति । तत्र कियत्कालं स्थित्वा पुण्यक्षयेसति तं जीवं देवाश्चंद्रे स्थापयन्ति ।

परं जनयतीति हेतुना पर्जन्यनामा मेघचक्रगतो वासुदेवोऽग्निः । तस्य सम्यग्वत्सान् रमयतीति हेतुना संवत्सरनामा वासुदेवनारायणात्मा समित् । अन्यैरभरणीयत्वहेतुनाऽभ्रनामा वासुदेववासुदेवात्मा धूमः । विशेषेण द्योतत इति हेतुना विद्युन्नामा वासुदेवसंकर्षणात्मा ऽर्चिः । अशनाद्धेतोरशनिनामा वासुदेवप्रद्युम्नात्माऽगाराः । निर्हादनाद्धेतोर्हाडि-

निनामा वासुदेवानिरुद्धात्माविस्फुलिगाः । एवं वासुदेवादिपंचधास्थिते पर्जन्याग्नौ देवाः पुण्यकृतं जीवं प्रक्षिपंति । ततस्तं वृष्टौ स्थापयंति ।

मर्त्यलोकस्थः संकर्षणोऽग्निः । तस्य प्रथितत्वात् पृथ्वीनामा संकर्षणनारायणात्मा समित् । अदनादग्निनामा संकर्षणवासुदेवात्मा धूमः । रतिकरत्वाद्वात्रिना मा संकर्षणसंकर्षणात्माऽर्च्चिः । आरुहादनाच्चंद्रमोनामा संकर्षणप्रद्युम्नात्मांऽगाराः । अस्य क्षत्रमन्यन्नास्तीति नक्षत्रनामा संकर्षणानिरुद्धात्माविस्फुलिगाः । नारायणादिपंचरूपस्थिते मर्त्यलोकस्थसंकर्षणे ऽग्नौ देवाः जीवं प्रक्षिपंति । ततस्तमन्ने स्थापयंति ।

जगत्पूरयतीति पुरुषनामाप्रद्युम्नो ऽग्निः । तस्य आस्योत्पाटनत्वात् व्यात्तनामा प्रद्युम्ननारायणात्मा समित् । प्रणयनात्प्राणनामा प्रद्युम्नवासुदेवात्मा धूमः । वक्तीति वाहनामाप्रद्युम्नसंकर्षणात्माऽर्च्चिः । चष्ट इति चक्षुर्नामा प्रद्युम्नप्रद्युम्नात्मांऽगाराः । श्रृणोतीति श्रोत्रनामा प्रद्युम्नानिरुद्धात्मा विस्फुलिगाः । नारायणादिपंचधास्थिते पुरुषस्थ-प्रद्युम्नेऽग्नौ देवाः जीवं प्रक्षिपंति । ततस्तं रेतसि स्थापयंति ।

योषिति स्थितस्तन्नामाऽनिरुद्धोऽग्निः । तस्योपस्थितत्वादुपस्थनामाऽनिरुद्धनारायणात्मासमित् । लोमकत्वाल्लोमनामाऽनिरुद्धवासुदेवात्मा धूमः । यापयतीति हेतुना योनिनामाऽनिरुद्धसंकर्षणात्माऽर्च्चिः । योन्यंतःकरणमैथुनव्यापारकर्त्ताऽनिरुद्धप्रद्युम्नात्मांऽगाराः । अभिनंदयंतीति हेतुनाऽभिनंदनामाऽनिरुद्धानिरुद्धात्मा विस्फुलिगाः । नारायणादिपंचधास्थिते योषित्स्थेऽनिरुद्धाग्नौ देवाः रेतोतर्गतजीवं प्रक्षिपंति । ततः स पुरुषसंज्ञको भूत्वा भूमौ जायते । अनंतरं यावदायुर्जावति ततश्च म्रियते ।

मृत्यनंतरं देवा जीवमग्नौ प्रक्षिपंति । लोकप्रसिद्धषष्ठोत्तरेवाग्निः । समिदेव समित् । धूमो धूमः । अर्च्चिरर्च्चिः । अंगारा अंगाराः । विस्फुलिगा विस्फुलिगाः । तस्या आहुतेज्योतिर्मयदेहवान् भवति । य एवमुक्तप्रकारेणाग्निस्वरूपं विदंति ये चारण्ये मनोरमप्रदेशे श्रद्धापूर्वकं भगवंतमुपासते त उभयेऽप्यर्च्चिलोकं प्राप्नुवंति । तत्र कियत्कालं स्थित्वाऽहरभिमानिदेवमाप्नुवंति । तत उत्तरायणाभिमानिदेवं । ततो देवलोकाभिमानिनीं देवतां । तत आदित्यं । ततोविद्युदभिमानिलोकं । विद्युल्लोगक-

तान् मुख्यवायुर्ब्रह्मलोकान् गमयति । ब्रह्मलोकगास्ते तत्र ब्रह्मार्युलक्षण-
परिमितान् वर्षान् वसन्ति । न तेषां पुनरावर्तनं ।

ये ज्योतिष्टोमादियज्ञेन सत्पात्रदानेन कृच्छ्रांद्रायणादितपसा च
चंद्रलोकं प्राप्नुवन्ति ते मृत्युनंतरं धूमाभिमानिलोकं गच्छन्ति । ततो रा-
त्र्यभिमानिदेवतालोकं । ततः कृष्णपक्षाभिमानिदेवतालोकं । ततो
दक्षिणायनाभिमानिदेवतालोकं । ततः पितृलोकं । ततश्चंद्रं प्राप्यदे-
वानां सेवकाः भवन्ति । यथा यज्ञे ऋत्विजो लता विशेषं सोमं
भक्षयन्ति तथाऽन्नस्वरूपान् तान् देवा भक्षयन्ति अदृष्टक्षया-
नंतरमाकाशं । आकाशाद्वायुं । ततो वृष्टिं । वृष्टेः पृथिवीं प्राप्यान्नं भ-
वन्ति । तत् पुरुषा भक्षयन्ति । ततो रेतोतर्गतो भूत्वा स्त्रीणामुदरे प्रविश-
ति । एवं चंद्रलोकगानां पुनरावर्तनं भवति । य देवयानपितृयाणपथानौ-
न विदुस्ते कीटपतंगादिस्वरूपं प्राप्नुवन्ति ॥ द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

य इहामुत्रमहत्वेच्छुःस उत्तरायणे पुण्यतिथौ उपसन्नामकव्रती भूत्वो-
दुंबरविकारे पानपात्रे सर्वौषधिफलान्येकत्रकृत्वा समीपस्थिते परिस्तीर्ण-
दर्भे कुंडे संस्कृताज्येन सहसर्वौषधिपिडमग्नौ यावन्तो देवा इति मंत्रेण
जुहुयात् । ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यादिभिर्मंत्रैरग्नौ हुत्वा घृतधा-
रां प्रतिमंत्रसमाप्तौ सर्वौषधिपिडे निक्षिपेत् । च ज्येष्ठश्रेष्ठादि प्रजात्यंत-
शब्दवाच्यप्राणादिरेतोतदेवताः प्रसन्ना भवन्त्विति वदेत् । अग्रयेस्वाहे-
त्यारभ्य प्रजापतये स्वाहेत्यंतैर्मंत्रैरग्नौ हुत्वाऽऽज्यधारां प्रतिमंत्रसमाप्तौ
सर्वौषधिपिडे नयेत् । अनंतरं पिंडं स्पष्ट्वा तत्स्थपरमात्मानं हे परमा-
त्मन् त्वं भ्रमदसि ज्वलदसित्यारभ्य भक्तोपकारकर्ता सर्वचालको वायु-
रसीत्यंतया स्तुत्या स्तुवीत । पश्चान्मंथमूर्ध्वं धृत्वा अमं स्यामं हि ते
महीति मंत्रेण सर्वनियामकः परमात्मा मामधिपतिं करोत्विति वदेत् ।
नपानंतरं तत्सवितुरिति गायत्र्या एकं पादं च मधुवाता इत्यारभ्य माध्वीर्नः
संत्वित्यंतं मंत्रमुक्त्वा च भूःस्वा हेत्युक्त्वा यजमानः पिंडं भक्षयेत् । भर्गो
देवस्येति गायत्र्या द्वितीयं पादं च मधुनक्तमित्यारभ्य मधुद्यौरस्त्वित्यंतं
मंत्रं मंत्रांते च भुवःस्वाहेत्युक्त्वा मंथं भक्षयेत् । धियो योन इति गाय-
त्र्यास्तृतीयं पादं च मधुमान्नो वनस्पतिरित्यारभ्य माध्वीर्गावो भवन्त्वित्यंतं

मंत्रं मंत्रांते च स्वः स्वाहेत्युक्त्वा मंथं भक्षयेत् । एवं कृत्वा सर्वा गायत्री च सर्वा मधुमती सर्वाश्च व्याहृतीरुक्त्वा अहं स्वयोग्यसर्वसमृद्धिमान्भवेयमित्युक्त्वा च मंथं भक्षयेत् । अनंतरं हस्तौ प्रक्षाल्य यजमानःअग्निसमीपमध्यस्थले प्राक्शिराः सन् स्वपेत् । प्रातरादित्यमुपतिष्ठत इतिमंत्रेण सूर्यं स्तुवीत । अनंतरं पूर्ववदग्निसमीपमधःस्थलं उपविश्य वंशं स्तुवीत । उद्दालको याज्ञवल्क्यायै तां विद्यामुक्त्वा य एवं वेत्ति तेन शुष्के काष्ठे जलसेचने कृते सति तच्छुष्कं काष्ठं सपल्लवं स्यात् । एनं मंत्रं याज्ञवल्क्यः पैंग्याय शिष्यायोक्त्वा योऽधिकारी एवं वेत्ति तेन शुष्के काष्ठे जलसेचने कृते पल्लवाः स्युरितिफलं चोक्तवान् । स पैंग्यो भागवित्तिनाम्ने शिष्यायै तां विद्यां फलेन सहितामुवाच । स भागवित्तिरायस्थूणमुवाच फलं च कथितवान् । आयस्थूणः सत्यकामाय । सत्यकामः स्वशिष्येभ्य उक्त्वेदं पुत्रहीनायाशिष्याय न देयमित्युवाच ॥ उदुंबरस्य स्रुवादिचतुर्षु पात्रेषु ब्रीह्यादिधान्यापिष्ठानि बहुदधिमधुघृतमिश्रितानि कृत्वा तदुपर्यागतेनाज्येन जुहुयात् ॥ तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ।

पृथिव्यादिभूतानां मध्ये पृथिवीनामकं भूतं रसस्थानापन्नमस्ति । जलानि तत्संबंधीनि संति । ओषधयोजलसंबंधिन्यः संति । पुष्पाण्यौषधिसंबंधीनि संति । फलानि च तत्संबंधीनि । पुरुषः फलसंबंधी । रेतश्च पुरुषसंबंधि । ब्रह्मा रेतस आधारभूतां स्त्रियं सृष्ट्वा । तामधः कृत्वा तया सह मैथुनं चकार । तस्मादधुनापिसर्वे तथैव कुर्वति । ब्रह्मा निजदेहादश्मवद्वटं वीर्यं निष्कास्य योषायां निदधे । स्त्रियाः उपस्थो वेदिलोमानिदर्भाश्चर्मणी अधिषवणे योनिपार्श्वयोर्वर्तमानौ मांसखंडौ समिधः । य एवं वेत्ति स वाजपेयफलं प्राप्नोति स्त्रियाश्च सुकृतं विंदते । य एवं न वेत्ति तस्य पुण्यं स्त्री हरति । पूर्वमुद्दालकमौद्गल्यादय एवं विदित्वा मैथुनं चक्रुरिदं चोचुः । येऽज्ञात्वैवं मैथुनं करिष्यन्ति ते संसारे पतिष्यन्ति । यदा सुप्तस्य जाग्रतो वा पुरुषस्य विना मैथुनं रेतः पातो भवति तदा यन्मे रेतः पृथिव्यामोषधीषु जलेषु चापतत् तदहं पुनराददे चंद्रियतेजो भगधिष्ण्याः पुनर्मां प्राप्नुवंत्विति मंत्राभ्यां रेतोऽनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय स्तनमध्ये भ्रूमध्ये वा लिपेत् । स्त्री-

पां मध्ये ऋतुमतीं स्त्रियमेव गत्वामैथुनार्थं प्रार्थयेत् । सा प्रार्थिताप्यस्यै
मैथुनं न दद्याच्चेत्तर्हि द्रव्यादिना तां वशिकुर्यात् । तत्रापि मैथुनं न दद्या-
च्चेत्तर्हि यष्ट्यादिना तां ताडयित्वा तत्र शक्त्यादिकं निजशक्त्यादिना
गृह्णामीत्युक्त्वा गच्छेत् । पश्चात्सा ऽ यशस्विनी भवति । सा प्रार्थिता
सती भोगमस्मै दद्याच्चेन्मदीयेनेद्विषेण यशसा च ते यशो ददामीति
षदेत् । पश्चात्तौ दंपती यशस्विनौ भवतः । एषा ममेच्छां करोत्विति यो
यामिच्छेत् स तदुपस्थे शिश्वं निधाय मुखेन मुखं संस्पृश्यांगप्रत्यंगा-
दीति मंत्रं वदेत् ।

इयं गर्भिणी न भवत्विति य इच्छेत्स तद्योनौ शिश्वं निधाय मुखेन
मुखं संस्पृश्याहं मदीयेन रेतसा ते रेत आददे इति मंत्रमुच्चार्योर्ध्वाधः
श्वासं नयेत् । एवं कृते सा गर्भहीना भवति । इयं गर्भिणी भवत्विति
य इच्छेत् स तद्योनौ शिश्वं निधाय मुखेन मुखं संस्पृश्य मदीयेन रेतसा
ते रेत आदधामीति मंत्रमुच्चार्य पूर्वं श्वासं गृहीत्वा पश्चान्मुंचेत् । एवं
कृते सा गर्भिणी भवति । निजजायाजारमारणं य इच्छेत्सोऽपकमृत्पा-
त्रेऽग्निं प्रदीप्य तत्परितः प्रतिलोमदर्भानास्तीर्य तान् घृताद्रान् कृत्वाऽ
सौ त्वं मद्धार्याग्नौ रेतो निहितवानसि तस्मात्ते प्राणापानौ पुत्रपशुपुण्या
दीन् गृह्णामीति मंत्रमुच्चार्याग्नौ जुहुयात् । एवंकृतेसजारोग्नियते । एवं
विद्वान् यं शपति सो ऽपि म्रियते तस्मादेवमनर्थज्ञः श्रोत्रि-
यास्त्रिया नरमेत यतः श्रोत्रियवैरो भवति । यदा स्त्री रजस्वला
भवति तदा तथा त्रिदिनपर्यन्तमल्पपात्रेणोदकं पातव्यं धौतवस्त्रं
परिधेयं शूद्रादिस्पर्शो नकार्यस्त्रिरात्रांते स्नात्वा व्रीहीनवघातयेत् । मे
पुत्रो गौरो वेदपाठकः पूर्णायुर्भू यादिति य इच्छेत् स क्षीरे चरुं पाच्य-
त्वा घृतमिश्रं कृत्वा ऽश्रौयादिति कृते तादृशपुत्रनिर्माणसमर्थो भवतः ।
मे वेदद्वयपाठकः कपिलः पिंगलः पुत्रो दीर्घायुर्भवत्विति य इच्छेत् स
दधिनाचितं घृतमिश्रितं चरुं भक्षयेत् तौ तादृशपुत्रनिर्माणसमर्थौ भवतः ।
श्यामो लोहितनेत्रो वेदत्रयपाठको दीर्घायुः पुत्रो मे भूयादिति य इच्छे-
त्स उदकराचितघृतमिश्रनोदनं पत्न्यासहाश्रौयादेवं कृते तौ तादृश
पुत्रोत्पादनसमर्थौ भवतः । कन्या मे पंडिता पूर्णायुष्मती च भवत्विति

४२७
द. तौ.

य इच्छेत्स तिलपाचितघृतमिश्रमोदनं भार्ययासह भक्षयेदेवं कृते तौ
दंपती तादृशदुहितृनिर्माणशक्तौ भवतः । मे पुत्रः पंडितो जेता मधुरव-
क्ता सर्ववेदपाठको दीर्घायुर्भवत्विति य इच्छेत्स बडीवर्दमांसपाचितघृत-
मिश्रतौदनं जायया साकमश्रीयादेवं कृते तौ तादृशपुत्रोत्पादनक्षमौ
भवतः । अथ यजमानः प्रातः सघृतं स्थालीपाककरुं दर्भैरेष्टयित्वा ऽ ग्रथे
स्वाहेति मंत्रेण जुहुयात् ततः स्वयं प्राश्य जायायै प्रयच्छेत् ततो ह-
स्तौ प्रक्षाल्य मंत्रपूतजलेन पात्रं पूरयित्वात्तिष्ठेति मंत्रेण जायां सिंचे-
देवं कृते सत्पुत्रो भवति । विश्वावसुप्रार्थनानंतरं भार्यामुपसंगम्याहं प्रा-
णसंनिधियुतो ऽ स्मि त्वं वाणीसंनिधियुतासीत्याद्युक्त्वा ऽ ऽ गच्छावां
रमावहै । पुत्रामकरकोद्धारक पुत्रोत्पत्तौ अवयो रेतो मेलनं कुर्व इति
पति भार्या वदेत् । अनंतरं द्यावापृथिवीति मंत्रेण तदूर्ध्वविभजेत् तद्योनौ
शिश्रं निधाय मुखेन मुखं संस्पृश्य विष्णुर्योनिमितिमंत्रेण तां मार्जयेत् ।
अनंतरं गर्भं धेहीति मंत्रेण गर्भस्थापने सिन्धुत्राल्यादिदेवताः प्रार्थयेत् ।
शमकृष्णौ हिरण्यारणिरूपाम्यामावाभ्यां ते गर्भं मधुनतो ऽतो दशमे
मासि पुत्रप्रसवाय त्वां हवामहे यथा अग्न्यादिना धरण्यादिकं गर्भवंतो
भवंति तथाहं त्वयि गर्भं स्थापयामि । यथा वायुरित्यादिमंत्रेण प्रसव-
काले भार्या सिंचेद्दिद्रस्येतिमंत्रेण गर्भस्य बहिर्निष्कासनाय इंद्रं प्रार्थ-
येत् । पुत्रे जाते ऽग्निं प्रदीप्तं कृत्वा सुतमंके गृह्यमात्रे दक्षिमिश्रितं घृतं स्था-
प्यास्मिन्सहस्रमियादिमंत्रेणाम्रौ जुहुयात् । अनंतरं यत्कर्मणेत्यादिमंत्रेणा-
ग्निं जुहुयात् । पुत्रस्य दक्षिणकर्णे वाग्वागिति त्रिवारं जपेत् । ततो
दक्षिमधुघृतानि सुवर्णेन बालमुखे भूस्त इत्यादिमंत्रेण निक्षेपेत् । ततः
पिता ऽस्य वेदेति नाम करोति । अथ मात्रे सुतं प्रदाय यस्त इत्यादिमं-
त्रेण तस्मै स्तनं प्रयच्छेत् । तत इलासीत्यादिमंत्रेण तन्मातरमभिमंत्र-
येत् । तं वा एतमित्यादिमंत्रेण ज्ञातिभिः सुनो वक्तव्यः । एतत्प्रकारज्ञ-
स्य विप्रस्य नरकत्राता सुतो भवति ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः
१९७७ व. नारायण
दा. नौ.

सहावे अध्यायांत सांगितलेला विषय.

मुख्यप्राण हा सर्व देवांमध्ये वयाने अधिक असून गुणांनी उत्तम आहे. असे जो जाणतो तो सर्व लोकांमध्ये ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो, आणखी असे जाणणाराही तसाच होतो. वागिन्द्रियाची देवता राहणारामध्ये उत्तम आहे. असे जो जाणतो तो आपल्या सजातीय राहणाऱ्यांमध्ये उत्तम होतो, आणि असे जाणणाराही तसाच होतो. चक्षुरिन्द्रियाची देवता ही दृढ राहण्याला कारण आहे. असे जो जाणतो तो सर्व ठिकाणी दृढ राहतो, आणि असे जाणणारास तसेच फळ मिळते. श्रोत्रेन्द्रियाची देवता ही सर्व वेदांच्या संपत्तीचे कारण आहे. असे जो जाणतो त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात, आणि असे जाणणारासही तसेच फळ मिळते. मनइन्द्रियाची देवता ही आश्रय आहे. असे जो जाणतो तो सर्वांचा आश्रय होतो, आणि असे जाणणारासही तसेच फळ मिळते. रेताची अभिमानी देवता ही प्रजोत्पत्तीचे कारण आहे. असे जो जाणतो त्याला संतती व पशु, इत्यादिक संपत्ति प्राप्त होते, व असे जाणणारासही तसेच फळ मिळते. कोण्या एकासमयी प्राण इत्यादि देव आपले श्रेष्ठपणाविषयी एक मेकांशीं भांडत भांडत परमात्म्याजवळ जाऊन असे ह्मणाले कीं, आमच्यामध्ये कोण श्रेष्ठ आहे? तेव्हां परमात्मा असे ह्मणाला कीं, तुमच्यापैकी जो कोणी शरीरांतून बाहेर गेला असतां शरीर प्रेत रूप होईल तो तुम्हां सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे. परमात्मा असे बोलल्यावर ह्या गोष्टीची परिक्षा पाहण्यासाठी त्या देवतांपैकी पहिल्याने वाणीची अभिमानी देवता शरीरांतून बाहेर निघाली, तेव्हां शरीर पडले नाही, तर मुक्याप्रमाणे न बोलतां वाणीशिवाय इतर इंद्रियांच्या देवता आप-आपले व्यापार करूं लागल्या. तसेच चक्षु, श्रोत्र, मन ह्यांच्या अभिमानी देवता क्रमाने एक एक बाहेर निघाल्या. त्या बाहेर निघाल्या असतां तेणेकरून शरीर पडले नाही. ह्याप्रमाणे प्राणाशिवाय इ-

तर सर्व देवता श्रेष्ठ नाहींत असें ठरल्यावर मुख्यप्राण हा शरीरांतून बाहेर निघण्याची इच्छा करूं लागला, तेव्हां इतर सर्व देवता शरीरांतून बाहेर निघूं लागल्या. मग त्या इतर सर्व देवता थर थर कांपून व आपआपल्या जागी राहण्यास असमर्थ होऊन मुख्य प्राणाजवळ आल्या, व असें ह्मणाल्या कीं, हे मुख्यप्राण, तुझीच आमच्यामध्ये श्रेष्ठ आहांत, ह्या शरीरांतून तुझी बाहेर निघूं नका. नंतर सर्व देवतांनीं असें ठरविलें कीं, आमच्यांमध्ये जे विशेष धर्म आहेत ते प्राणाच्या स्वाधीन आहेत. सर्व प्राणी जें अन्न खातात तें सर्व मुख्यप्राणाचें अन्न आहे. जो असें जाणतो त्याला अन्नाची समृद्धि होते, सर्व प्राणी जें पाणी पितात तें मुख्यप्राणाचें वस्त्र आहे. ह्या कारणास्तव विद्वान् ब्राह्मण भोजनाच्या पूर्वी व मागून पाणी पिऊन उदकरूपवस्त्रानें मुख्य प्राणाचें आच्छादन करितात. हा पहिला ब्राह्मण.

अरुणाचा नातु श्वेतकेतू हा पंचाल देशाच्या राजाच्या सभेत गेला. तेव्हां जिविलाचा मुलगा प्रवाहण ह्या नांवाच्या राजानें त्याला असें विचारिलें कीं, तूं आपल्या बापाजवळ कांहीं शिकला आहेस काय? श्वेतकेतू ह्मणाला कीं, शिकलों आहे. मग राजानें त्या श्वेतकेतूला पुढील प्रश्न विचारिलें, लोक मरून कोठें जातात हा पहिला प्रश्न; पुनः ते कोठें येतात? हा दुसरा प्रश्न; पृथ्वीवरून ब्रह्मादि लोकाला गेलेल्या लोकांनीं ब्रह्मलोक कां मरून जात नाहीं? हा तिसरा प्रश्न, पंचभूतात्मक शरीर अग्निमध्ये जळालें असतां उदकाशीं संयुक्त झालेला जीव देह धारण करून पुरुषनामक कसा होतो? हा चौथा प्रश्न; आणि लोक कोणत्या कारणानें देवयानमार्गानें जातात व कोणत्या कारणानें पितृयाणमार्गानें जातात? हा पांचवा प्रश्न. श्वेतकेतूला ह्या प्रश्नांची उत्तरे देतां आलीं नाहींत. मग त्यानें हें सर्व आपल्या बापाला कळविलें. तें ऐकून त्याचा बाप स्वतः प्रवाहणाकडे शिष्याप्रमाणें जाऊन ते प्रश्न विचारून त्याचीं उत्तरे मला सांगा, अशी त्याची प्रार्थना केली. मग त्या प्रवाहणानें त्या श्वेतकेतूच्या बापाला पुढें सांगितल्याप्रमाणें पंचाग्निविद्येचा उपदेश केलाः-

स्वर्गलोक हा अग्नि आहे, कारण, त्यामध्ये जीवरूप होमद्रव्य टाकिले जाते. आणखी स्वर्गलोकांत राहणारा नारायण हाही अग्नि आहे. कारण, अग्नि ह्मणजे जे खातो तो. स्वर्गलोकांत राहणाऱ्या नारायण नामक अग्नीची समिधा सूर्यामधील नारायण आहे; कारण, तो उत्तमरीतीने वाढतो ह्मणून त्याला समिधा हा शब्द लागतो. रमण पावतो व शांत करितो ह्मणून रश्मि (ह्मणजे किरण) नांवाचा वासुदेवआत्मा नारायण हा शत्रूचा नाश करितो, ह्मणून धूम शब्दाने वाच्य आहे. कर्धीही हीन होत नाही ह्मणून अह (ह्मणजे दिवस) ह्या शब्दाने प्रतिपादन केलेला संकर्षणात्मा नारायण हा सर्वांना पूज्य होतो; ह्मणून अर्चि (ह्मणजे ज्वाळा) ह्या शब्दाने वाच्य आहे. ज्याच्या आज्ञेने सर्व राहतात ह्मणून दिशा नांवाचा प्रद्युम्नात्मा नारायण हा, स्वताच्या अंगांना अधार देतो ह्मणून अंगार (ह्मणजे निखारे) ह्या शब्दाने वाच्य आहे. आवांतरांना आज्ञा देतो ह्मणून आवांतर दिशा ह्या नांवाचा अनिरुद्धात्मा नारायण हा चोर्हीकडे प्रसृत होतो ह्मणून विस्फुल्लिंग (ह्मणजे ठिणग्या) ह्या शब्दाने वाच्य आहे. आदित्य इत्यादिक पांच रूपांनी असलेल्या स्वर्गलोकांत राहणाऱ्या नारायणरूप अग्नीमध्ये देव श्रद्धापूर्वक यज्ञ करणाऱ्या जीवांचे हवन करितात. तेथे कांहीं काळपर्यंत राहून पुण्याचा नाश झाला ह्मणजे देव त्या जीवाला चंद्रमंडळांत नेऊन ठेवितात.

दुसऱ्याला उत्पन्न करितो ह्मणून पर्जन्य नांवाचा मेघमंडळांत राहणारा वासुदेव हा अग्नि आहे. उत्तम रीतीने वत्सानां आनंद देतो ह्मणून संवत्सरनामक वासुदेव नारायणात्मा हाच समिधा आहे. दुसऱ्याकडून ज्याचे पोषण होत नाही ह्मणून अभ्र (ह्मणजे मेघ) नांवाचा वासुदेवात्मा वासुदेव हा धूर आहे. विशेषकरून प्रकाशते ह्मणून विद्युत् (ह्मणजे विद्युल्लता) नांवाचा संकर्षणात्मा वासुदेव हा ज्वाळा आहे. सर्वांचे भक्षण करितो ह्मणून अशनि (ह्मणजे इंद्राचे वज्र) नांवाचा प्रद्युम्नात्मा वासुदेव हा निखारे आहे. गर्जना करण्यास कारण असल्यामुळे ऱ्हादुनी (ह्मणजे गर्जना) नामक अनिरु-

द्वात्मा वासुदेव हा ठिणग्या आहे. ह्याप्रमाणे वासुदेवादिक पांच रूपाने राहिलेल्या पर्जन्यरूप अग्नीमध्ये देव पुण्यवान् जीवांचे हवन करितात. त्यानंतर त्या जीवाला वृष्टीमध्ये ठेवितात.

मृत्युलोकीं राहणारा संकर्षण हा अग्नि आहे. पृथ्वीनामक संकर्षणात्मा नारायण हा प्रसिद्ध असल्यामुळे समिधा आहे. दुष्टांना पीडा देतो ह्मणून अग्नि नांवाचा वासुदेवात्मा संकर्षण हा धूर आहे. रति करितो ह्मणून रात्री नांवाचा संकर्षणात्मा संकर्षण हा ज्वाळा आहे. आनंद देतो ह्मणून चंद्र नांवाचा प्रद्युम्नात्मा संकर्षण हा निखारे आहे. ह्याचे रक्षण करणारा दुसरा कोणी नाही म्हणून क्षत्र नांवाचा अनिरुद्धात्मासंकर्षण हा ठिणग्या आहे. नारायणादि पांच रूपानीं राहिलेल्या व मृत्युलोकीं संकर्षणामध्ये राहणाऱ्या अशा अग्नीमध्ये देव जीवांचे हवन करितात. नंतर त्याला अन्नमध्ये ठेवितात.

जगताचे पूरण करितो म्हणून पुरुषनामक प्रद्युम्न हा अग्नि आहे. मुख उघडविण्याचा व्यापार करविणारा असा व्याक्त नांवाचा नारायणात्मा प्रद्युम्न हा समिधा आहे. व्यापार करितो म्हणून प्राण नांवाचा वासुदेवात्मा प्रद्युम्न हा धूर आहे. बोलतो म्हणून वाक्नांवाचा संकर्षणात्मा प्रद्युम्न हा ज्वाळा आहे. स्पष्ट पाहण्याचे कारणाने चक्षु नांवाचा प्रद्युम्नात्मा प्रद्युम्न हा निखारे आहे. ऐकतो म्हणून श्रोत्र नांवाचा अनिरुद्धात्मा प्रद्युम्न हा ठिणग्या आहे. नारायणादि पांच रूपानीं पुरुषाच्या ठिकाणी राहिलेल्या अग्नीमध्ये देव जीवांचे हवन करितात, त्यानंतर त्या जीवाला रेतामध्ये ठेवितात.

स्त्रीमध्ये राहणारा स्त्रीनांवाचा अनिरुद्ध हा अग्नि आहे. जवळ राहतो ह्मणून उपस्थ नांवाचा नारायणात्मा अनिरुद्ध हा त्या अग्नीची समिधा आहे. पापांचा नाश करितो ह्मणून लोमनांवाचा वासुदेवात्मा अनिरुद्ध हा धूर आहे. दूर नेतो ह्मणून योनि नांवाचा संकर्षणात्मा अनिरुद्ध हा ज्वाळा आहे. योनीचे आंत मैथुनाचा व्यापार करणारा प्रद्युम्नात्मा अनिरुद्ध हा निखारे आहे. आनंद देतो ह्मणून अभिनंदन नांवाचा अनिरुद्धात्मा अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे. नारा-

यणादि पांच रूपांनीं स्त्रीमध्ये राहिलेल्या अनिरुद्धनामक अग्नी-
मध्ये देव रेंतांत असलेल्या जीवांचें हवन करितात. त्यानंतर मनुष्य
इत्यादि संज्ञा लागणारा असा जीव ह्या पृथ्वीवर उत्पन्न होतो, मग
आयुष्य असेल तेथपर्यंत राहून मग मरतो.

मनुष्य मेल्यावर देव जीवाला अग्नीमध्ये टाकतात. लोकप्रसिद्ध
जे अग्नि हाच अग्नि आहे. लोकप्रसिद्ध समिध हीच समिध आहे.
लोकप्रसिद्ध धूर हाच धूर आहे. लोकप्रसिद्ध ज्वाळा हीच ज्वा-
ळा आहे. लोकप्रसिद्ध निखारे हेच निखारे आहेत. लोकप्रसिद्ध
ठिणग्या ह्याच ठिणग्या आहेत. ह्या आहुतीच्या योगानें जीवाला
प्रकाशमय देह प्राप्त होतो. जे ह्याप्रकारें अग्नीचें स्वरूप जाणतात ते
आणि जे रमणीय अरण्यामध्ये श्रद्धापूर्वक परमात्म्याची उपासना करि-
तात ते, हे उभयतां अर्चि नांवाच्या लोकास जातात. तेथें कांहीं
काळपर्यंत राहून अहर्लोकीं जातात. तेथून उत्तरायणाभिमानी देवते-
कडे जातात, तेथून देवलोकाभिमानी देवतेकडे जातात, तेथून सूर्य-
लोकीं जातात, नंतर विद्युतेच्या अभिमानी देवतेकडे जातात, विद्युते-
च्या अभिमानी देवतेच्या लोकीं गेल्यावर त्यांना तेथें मुख्यवाशु
येऊन ब्रह्मदेवाच्या लोकीं पोहोचवितो. ते ब्रह्मदेवाच्या लोकीं जाऊन
जोंपर्यंत ब्रह्मदेवाचें आयुष्य आहे तोंपर्यंत राहतात. त्यांना पुनः
मृत्युलोकीं माघारें यावें लागत नाहीं.

जे ज्योतिष्टोमादिक यज्ञ करून, सत्पार्त्री दान व कृच्छ्रचंद्रा-
यणादि तर्पें करून चंद्रलोकीं जातात, ते तेथें मृत्यु पावल्यावर धूमा-
भिमानी देवतेच्या लोकीं जातात, तेथून रात्रीच्या अभिमानी देवते-
च्या लोकीं जातात, तेथून कृष्णपक्षाच्या अभिमानी देवतेच्या
ओकीं जातात, तेथून दक्षिणायनाभिमानी देवतेच्या लोकीं जातात,
तेथून पितृलोकीं जातात, तेथून चंद्रलोकीं जाऊन देवाचे चाकर
होऊन राहतात. ज्याप्रमाणें यज्ञामध्ये ऋत्विज सोमलतेचा रस
पितात त्याप्रमाणें त्यांना देव खातात. अदृष्ट संपलें ह्यणजे ते आ-
कारलोकीं जातात, तेथून पर्जन्यलोकीं जातात; पर्जन्यलोकाहून पृ-

थ्वीवर येऊन अन्नांत येतात, ते अन्न पुरुष खातात, नंतर रेतांत जाऊन स्त्रीच्या पोटांत जातात. चंद्रलोकीं गेलेले अशा रीतीनें पृथ्वीवर परत येतात. जे देवयान व पितृयान असे दोन मार्ग जाणत नाहींत ते किडे, पतंग, इत्यादिकांचे जन्मास जातात. हा दुसरा ब्राह्मण ॥ २ ॥

ज्यास ह्या लोकीं व परलोकीं मोठेपणा मिळविण्याची इच्छा आहे त्यानें उत्तरायणाध्यें शुक्लपक्षांत पुण्यतिथीवर उपसत् नांवाचे व्रत घेऊन उंबराचे लांकडाच्य भांड्यांत सर्व प्रकारच्या ओषधीं व फळे एकत्र करून कुटून गोळा करून व जवळ असलेल्या कुंडाच्या चोर्हों बाजूंस दर्भ पसरून, मग सिद्ध केलेले तूप त्या ओषधींच्या गोळ्यांत मिळवून “ यावंतो देवा इ० ” हा मंत्र ह्मणून अग्नीमध्ये त्याचें हवन करावें. “ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा इ० ” हा मंत्र ह्मणून अग्नीमध्ये हवन करून तुपाची धार प्रत्येक मंत्राचे शेवटीं ओषधींच्या गोळ्यावर सोडावी; आणि ज्येष्ठ, श्रेष्ठ इत्यादि शब्दांनीं सांगितलेल्या प्राण इत्यादि देवता अनुक्रमें प्रसन्न होवोत असें ह्मणावें. “ अग्नये स्वाहा इ० ” ह्या मंत्रांनीं अग्नीमध्ये हवन करून प्रत्येक मंत्राचे शेवटीं तुपाची धार ओषधींचे गोळ्यावर सोडावी. नंतर त्या ओषधींच्या गोळ्याला स्पर्श करून त्यांत असलेल्या परमात्म्याची अशी स्तुति करावी कीं, तूं चपळ आहेस, प्रकाशित आहेस, इ०. नंतर ओषधींच्या गोळ्याचें पात्र वर धरून “ आमं स्यामं इ० ” ह्या मंत्रानें सर्वनियंता परमेश्वर मला अधिपति करो असें ह्मणावें. जप केल्यावर “ तत्सवितुरित्यादि ” गायत्रीचा एक पाद व “ मधुवाता इ० ” हा मधुमतीचा एक पाद व “ भूस्वाहा ” ही पहिली व्याहृति ह्मणून गोळ्यांतील एक घांस तोंडांत सोडावा. “ भर्गोदेवस्य इ० ” गायत्रीचा दुसरा पाद व “ मधुनक्तमुतो इ० ” मधुमतीचा दुसरा पाद व “ भुवस्वाहा ” ही दुसरी व्याहृति इतकीं ह्मणून गोळ्यांतील एक घांस तोंडांत घालावा. “ धियो योनः इ० ” गायत्रीचा तिसरा पाद व “ मधुमान इ० ” मधुमतीचा तिसरा पाद व “ स्वस्वाहा ” ही तिसरी व्याहृति इतकीं ह्मणून गोळ्यांतील

एक घांस तोंडांत घालावा. ह्याप्रमाणें करून नंतर सर्व गायत्री मंत्र व सर्व मधुमति मंत्र व सर्व व्याहृति हीं ह्मणून, आणि माझ्या योग्यते-प्रमाणें मला सर्व प्राप्त होवो असें ह्मणून गोळा खावा. नंतर दोन्ही हात धुऊन अग्नीजवळ खालपट बाजूला पूर्वेकडे डोकें करून पडावें. सकाळीं उठल्यावर “ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते इ० ” मंत्रानें सूर्याची स्तुति करावी. नंतर पूर्वीप्रमाणें अग्नीजवळ खालपट जागेवर जाऊन बसून वंशाची स्तुति करावी. उद्दालकानें याज्ञवल्क्याला ही विद्या सांगून असें सांगितलें कीं, जो असें जाणतो त्यानें वाळलेल्या सोटावर पाणी शिंपडिलें तर वाळलेल्या सोटास पानें फुटतात. याज्ञवल्क्यानें आपला शिष्य पैंग्य ह्यास ही विद्या सांगून असें म्हणाला कीं, जो ही विद्या जाणतो त्यानें वाळलेल्या सोटावर पाणी शिंपडिलें तर त्या वाळलेल्या सोटास पाने फुटतात, असें फळही सांगितलें. त्या पैंग्यानें आपल्या भागवित्ति नांवाच्या शिष्याला ती विद्या फळासहित सांगितली. त्या भागवित्तिनें आयस्थूणाला ही विद्या फळासहित सांगितली. आयस्थूणानें सत्यकामाला सांगितली. सत्यकामानें आपल्या शिष्यांना ती विद्या सांगून असें सांगितलें कीं, ही विद्या पुत्रहीन शिष्याला सांगू नये. खुवा इत्यादि उंबराच्या चार पात्रांमध्ये तांदूळ इत्यादि धान्याचें पीठ, पुष्कळ दही, मध, व तूप ह्यांत मिसळून व त्याच्यावर तूप तरंगेल असें करून आहुति द्यावी. हा तिसरा ब्राम्हण ॥ ३ ॥

पृथिव्यादि पांच भूतांमध्ये पृथ्वी ही रसस्थानापन्न आहे. पृथ्वीचा व उदकाचा परस्पर संबंध आहे. उदकाच्या संबधानें वनस्पती होतात. वनस्पतीच्या संबधानें फुलें होतात. फुलांच्या संबधानें फळें होतात. फळांच्या योगानें पुरुष होतो. पुरुषापासून रेत होतें. ब्रह्मदेवानें रेत ठेवण्यासाठीं स्त्रीला उत्पन्न करून तिला खालीं करून तिच्याशीं मैथुन केलें. ह्मणून अजूनपर्यंतही सर्व पुरुष तसेंच करितात. ब्रह्मदेवानें आपले शरीरांतून प्राचीनकाळचें जुनें दगडासारिखें दृढ असें रेत बाहेर काढून स्त्रीच्या ठिकाणीं ठेविलें. स्त्रियेची योनि-

ही वेदी (ह्यणजे यज्ञांतील ओटा) आहे, योनीवरील केंस हे दर्भ आहेत, तिचे दोन बाजूची कातडी ही अधिषवण (ह्यणजे सोमरस काढण्याचे साधन) आहे. व योनीचे दोहों बाजूस जे दोन मांसाचे तुकडे आहेत ते समिधा आहेत. जो असे जाणतो त्याला वाजपेय नांवाच्या यज्ञाचे फळ मिळते, आणि स्त्रियेने केलेले पुण्य त्यास मिळते. जो तसे जाणत नाही त्याचे पुण्य स्त्री हरण करिते. पूर्वी उद्दालक, मौद्गल्य इत्यादि ऋषींनी असे जाणून मैथुन केले आणि असे सांगितले की, जे हे न जाणून मैथुन करितात ते संसारांत पडतात. जेव्हां निजलेल्या अथवा जाग्या मनुष्याचे रेत मैथुन केल्या शिवाय पडते तेव्हां “ यन्मेरेत इ० ” हा मंत्र आणि “ इंद्रियतेजो इ० ” हा मंत्र असे दोन मंत्र ह्यणून उजवे हाताच्या करंगळीजवळचे बोट व आंगठा ह्या दोहोंनी ते रेत घेऊन आपल्या दोन थानांच्यामध्ये व दोन भिवयांच्यामध्ये लावावे. स्त्रियांमध्ये जी नाहाण आलेली असेल तिच्याकडे जाऊन मैथुनाविषयी गोष्ट काढावी. ह्याप्रमाणे गोष्ट काढल्यावर जर तिने मैथुन करू दिले नाही तर तिला काठीने मारून, मी आपल्या शक्तीने तुझी शक्ति इत्यादि घेतों, असे ह्यणून जावे. मग ती स्त्री अपेशी होते. मैथुनाची गोष्ट काढल्यावर जर स्त्रीने त्याला भोग दिला, तर त्याने असे ह्यणावे की, मी आपल्या इंद्रियांनी व यशाने तुला यश देतो. नंतर ते दोघे स्त्रीपुरुष यशस्वी होतात. आपणांबरोबर मैथुन करण्याची स्त्रीने इच्छा करावी अशी इच्छा ज्या पुरुषास असेल त्याने तिच्या योनीमध्ये शिश्र ठेवून तोंडाशी तोंड लावून तिच्या योनीला स्पर्श करून “ अंगप्रत्यंगात् इ० ” हा मंत्र ह्यणावा. स्त्रीला गर्भ राहू नये अशी पुरुषाची इच्छा असल्यास त्याने तिच्या योनीत शिश्र ठेवून व तोंडाशी तोंड लावून “ अहं मदीयेन इ० ” मंत्र ह्यणून श्वास वर घेऊन खाली सोडावा. असे केले असता स्त्री गर्भार होत गाहीं. स्त्री गर्भार व्हावी अशी पुरुषाची इच्छा असल्यास त्याने तिच्या योनीत शिश्र ठेवून व तोंडाशी तोंड लावून “ मदीयेन रेतसा इ० ” मंत्र ह्यणुन अगोदर

श्वास घेऊन मग सोडावा.असें केले असतां स्त्री गर्भार होते.आपल्या बायकोच्या जाराला मारण्याची जो इच्छा करितो त्यानें एका मातीच्या कच्च्या पात्रांत अग्नि ठेवून त्याच्या चोर्हों बाजूनीं उलटे दर्भ पसरावे आणि ते दर्भ तुपांनें भिजवून त्यांचा अग्रभाग वरती करून "असौ त्वं मद्रार्याग्नौ "इ०मंत्र ह्मणून त्यांचा अग्निमध्ये होम करावा. असें केलें असतां तो जार मरतो, असें जाणणारा ज्यास शाप देतो तोही मरतो. ह्मणून असा परिणाम जाणणाऱ्या विद्वानांनीं वैदिक ब्राह्मणाच्या बायकोबरोबर व्यभिचार करूं नये. कारण, ब्राह्मणांशीं वैर उत्पन्न होतें. जेव्हां स्त्री विटाळशी होते तेव्हां तिनें तीन दिवसपर्यंत लहान भांड्यानें पाणी प्यावें, धुतलेलें वस्त्र नेसावें, शूद्रादिकांना शिवूं नये. तीन रात्री गेल्यावर आंघोळ करून धान्यादिक सडावें. मला गोरा व एक वेद पढणारा व पूर्ण आयुष्य असलेला असा मुलगा व्हावा अशी जो इच्छा करितो त्यानें दुधामध्यें भात शिजवून त्यांत तूप घालून नवराबायकोनें खावा; असें केलें असतां त्या नवराबायकोला तसा पुत्र उत्पन्न करण्याची शक्ति येते. मला दोन वेद पढणारा काळसर व तांबूस व पूर्ण आयुष्य असलेला असा मुलगा व्हावा अशी जो इच्छा करितो त्यानें दह्यांत भात शिजवून त्यांत तूप घालून नवराबायकोनें खावा; ह्मणजे त्या नवराबायकोला तसा पुत्र उत्पन्न करण्याची शक्ति येते. आपल्याला काळ्या रंगाचा, तांबड्या डोळ्यांचा, तीन वेद ह्मणणारा व पूर्ण आयुष्याचा असा मुलगा व्हावा अशी जो इच्छा करितो त्यानें पाण्यांत भात शिजवून त्यांत तूप घालून नवराबायकोनें खावा; ह्मणजे त्या नवराबायकोला तसा पुत्र उत्पन्न करण्याची शक्ति येते. आपल्याला मुलगी पंडिता व पूर्ण आयुष्याची व्हावी अशी जो इच्छा करितो त्यानें तीळ व तांदूळ एकत्र शिजवून त्यांत तूप घालून तो भात नवराबायकोनें खावा ह्मणजे त्या नवराबायकोला तशी मुलगी उत्पन्न करण्याची शक्ति येते. आपल्याला मुलगा पंडित व दुसऱ्याला जिंकणारा, गोड बोलणारा, सर्व वेद ह्मणणारा व पूर्ण आयुष्याचा असा व्हावा अशी जो इच्छा

करितो त्याने खोंडाचे मांस व भात एकत्र शिजवून त्यांत तूप घालून नवराबायकोने खावा ह्मणजे त्या नवराबायकोला तसा पुत्र उत्पन्न करण्याची शक्ति येते. आणखी सकाळीं भांड्यांत मंत्रपूर्वक शिजविलेल्या भातांत तूप टाकून दर्भानीं गुंडाळून “अग्रये स्वाहा” असा मंत्र ह्मणून हवन करावे. मग तो भात आपण खाऊन बायकोला द्यावा. मग हात धुऊन मंत्राने पवित्र केलेल्या पाण्यानें भांडें भरून “उत्तिष्ठातोविश्वावसो” इ० मंत्र ह्मणून बायकोवर पाणी शिंपडावे. असें केले असतां चांगला मुलगा होतो. विश्वावसूची प्रार्थना झाल्यानंतर बायकोजवळ जाऊन माझ्यामध्ये प्राणाचे सांनिध्य आहे व तुझ्यामध्ये वाणीच्या देवतेचे सान्निध्य आहे असें ह्मणून बायकोला असें ह्मणावे कीं, ये, पुत्रामानरकापासून तारणारा पुत्र उत्पन्न होण्याकरितां आपण मैथुन करूं व दोघांच्या रेंतांचें मिश्रण करूं. नंतर “विजिहीथांघ्रावापृथिवी” हा मंत्र ह्मणून बायकोच्या दोन मांड्या पृथक् कराव्या व तिच्या योनीमध्ये शिश्न ठेवून मुखार्शीं मुख लावून “विष्णुर्योनिं कल्पयतु” हा मंत्र ह्मणून तिला मार्जन करावे. मग “गर्भं धेहि” ह्या मंत्राने गर्भाची स्थापना करण्याविषयी शिनीवाली इत्यादि देवतांची प्रार्थना करावी. नवऱ्यानें बायकोला असें ह्मणावे कीं, आपण सोन्याच्या दोन अरणी आहेत, त्या दोहोंच्या योगाने राम व कृष्ण हे दोघे देव मंथन करोत; ह्मणून दहाव्या महिन्यांत मुलगा होण्याकरितां आम्ही तुझे ठिकाणीं हवन करितों; जसें अग्नि इत्यादि ह्यांच्या योगाने पृथिवी इत्यादिक गर्भयुक्त होतात तसा मी तुझ्या ठिकाणीं गर्भ स्थापन करितों. “यथावायु” इ० मंत्र ह्मणून गर्भ बाहेर येण्याविषयी इंद्राची प्रार्थना करावी. मुलगा झाल्यावर विस्तव पेटवून मुलाला मांडीवर घेऊन भांड्यांत दही व तूप ह्यांचें मिश्रण घेऊन “अस्मिन्सहस्र” इ० मंत्र ह्मणून अग्निमध्ये त्या मिश्रणाचे हवन करावे. मुलाच्या उजव्या कानाजवळ तोंड नेऊन वाक् असें तीन वेळां हळूहळू ह्मणावे. नंतर दही, तूप व मध हे तीन पदार्थ एकत्र करून ते मिश्रण “भूस्त” इ०

मंत्र ह्यून सोन्यानें मुलाच्या तोंडाला लावावें. नंतर बाप त्या मुलाला वेद असें नांव देतो. मग आईजवळ मुलाला देऊन “ यस्त ” इ० मंत्र ह्यून त्या मुलाला थानाला लावावें. मग “ इलासि ” इ० मंत्र त्याचे आईपुढें ह्यणावा. “ तं वा एतं ” इ० मंत्र जातीच्या लोकांनीं त्या मुलापुढें ह्यणावा. असा पुत्रोत्पत्तीचा प्रकार जाणणाऱ्या ब्राह्मणाला जो मुलगा होतो तो नरकापासून तारणारा होतो. हा चवथा ब्राह्मण ॥ ४ ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

षष्ठोऽध्यायः

हरिः ॐ ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णं मुद-
च्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ
शांतिः शांतिः शांतिः ॥

टीका—अदः मूलरूपं पूर्णं । इदं अवताररूपं पूर्णं । पूर्णं मूलरूपं
सृष्टिकाले पूर्णात् मूलरूपात् उदच्यते उद्विच्यते । प्रलये पूर्णस्य स्वस्य
पूर्णं अवताररूपं आदाय स्वीकृत्य एकीभूय पूर्णं एव मूलरूपं अ-
न्यत्रालीनं स्वयं अवशिष्यते ॥

अर्थ—हैं भगवंतांचें नारायणात्मक रूप पूर्ण आहे, अवतार वे-
तलेलीं मत्स्यादिक रूपें पूर्ण आहेत, जें नारायणात्मक मूलरूप आहे
त्या मूलरूपापासूनच सृष्टिकालीं ही अवताररूपें होतात, ह्यणजे तीं
अवताररूपें व मूलरूप एकच आहे. प्रलयकालींही पूर्ण असलेल्या
मत्स्यादि रूपांना एकत्र करून मूलरूप एकच स्वतः असतें, ह्यणजे तें
नारायणात्मक मूलरूप दुसऱ्या कोणामध्येही लय पावत नाहीं ॥

॥ हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्ये-
ष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति
य एवं वेद ॥ १ ॥

टीका—आदौ प्राणविषयां विद्यामाह ॥ योहवाइति ॥ यः अ-

धिकारी ज्येष्ठं वयसोत्तमं श्रेष्ठं गुणतउत्तमं वेद सः स्वानां सजाती-
यानां मध्ये ज्येष्ठः च श्रेष्ठः च भवति ह वै । कोवाज्येष्ठः श्रेष्ठश्चे-
त्यत आह ॥ प्राणोवाइति ॥ प्राणः ज्येष्ठः च श्रेष्ठः च वै । प्राणस्य
ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यज्ञानिनो ज्यैष्ठ्यादिकं भवतीत्यपिजानतः फलोक्त्या
प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्ये साधयति ॥ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानामिति ॥
यः अधिकारी एवं वायोर्ज्यैष्ठ्यादिज्ञानिनो ज्यैष्ठ्यादिकं भवतीति
वेद सोपि स्वानां मध्ये ज्येष्ठः च श्रेष्ठः च भवति । न केवलमेताव-
दित्याह ॥ अपिचेति ॥ अपि च येषां मध्ये बुभूषति श्रेष्ठो भवितु-
मिच्छति तेषु मध्येऽपि श्रेष्ठो भवति ॥ १ ॥

अर्थ—[पहिल्याने प्राणाविषयीची विद्या सांगतो.] जो सर्वा-
पेक्षां वयाने मोठा व गुणांनी श्रेष्ठ आहे त्याला जो जाणतो तो आ-
पल्या बरोबरीच्या लोकांमध्ये मोठा व श्रेष्ठ होतो. [सर्वापेक्षां वयाने
मोठा व गुणांनी श्रेष्ठ असा कोण आहे हें सांगतो.] प्राण हा वयाने
मोठा व गुणांनी श्रेष्ठ आहे. [प्राण हा वयाने मोठा व गुणांनी श्रेष्ठ
आहे हें जाणणारा ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो, असें जाणणाऱ्यास काय
फळ मिळते हें सांगून तेणेकरून प्राणाला ज्येष्ठपणा व श्रेष्ठपणा
आहे असें दाखवितो.] प्राण हा वयाने मोठा व गुणांनी श्रेष्ठ आहे
हें जाणणारा ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो, असें जाणणाराही आपल्या बरो-
बरीच्या लोकांमध्ये ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो. [येवढेच नाही (तर आ-
णखी काय होतो) हें सांगतो.] आणखी तो ज्या लोकांमध्ये मोठा
व श्रेष्ठ होण्याची इच्छा करील त्यांमध्येही श्रेष्ठ होतो ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति

१. स्वमज्ञातिधनाख्यायामित्यनेन सूत्रेण अत्र ज्ञातिरूपेण सर्वनामत्वाभा-
वात् स्वानामिति रूपं ।

२. भूसत्तायामित्यस्मात्धातो धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायामिति सूत्रेण
सन् प्रत्यये इको झलितिकित्वात् गुणः ।

वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां
बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥

टीका—वाग्विद्यामाह ॥ योहवाइति ॥ यः अधिकारी वसिष्ठां
वसतामुत्तमां वेद सः स्वानां मध्ये वसिष्ठः भवति ह वै । वावाव-
सिष्ठेत्यत आह ॥ वाग्वाइति वाक् वै वागिन्द्रियदेवता वै वसिष्ठा
वाचः वसिष्ठात्व ज्ञानिनो वसिष्ठत्वं भवतीत्यपि जानतः फलोक्त्या वाचो
वसिष्ठात्वं साधयति ॥ वसिष्ठः स्वानामिति ॥ यः अधिकारी एवं
वाचो वसिष्ठात्वज्ञानिनो वसिष्ठत्वं भवतीति वेद सोपि स्वानां मध्ये
वसिष्ठः भवति । न केवलमेतावदित्याह ॥ अपि चेति ॥ अपि च
येषां मध्ये बुभूषति वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषु मध्येऽपि वसिष्ठो
भवति ॥ २ ॥

अर्थ—[वाणीविषयीची विद्या सांगतो.] राहाणाऱ्यांमध्ये जो
उत्तम आहे त्याला जो जाणतो तो आपल्या बरोबरीच्या लोकांमध्ये
उत्तम होऊन राहतो. [राहाणाऱ्यांमध्ये कोण उत्तम आहे हें सांगतो.]
वागिन्द्रियाची अभिमानी देवताही राहाणाऱ्या सर्व इंद्रियादिकांमध्ये
श्रेष्ठ आहे. [वाणीची अभिमानी देवता वसिष्ठ (ह्मणजे राहाणाऱ्यां-
मध्ये श्रेष्ठ) आहे हें जाणणारा वसिष्ठ होतो, असें जाणणाऱ्यास
काय फळ मिळते हें सांगून तेणेंकरून वाणीची अभिमानी देवता
वसिष्ठ आहे असें दाखवितो.] वाणीची अभिमानी देवता वसिष्ठ
आहे हें जाणणारा वसिष्ठ होतो, असें जाणणाराही आपल्या बरो-
बरीच्या लोकांमध्ये वसिष्ठ होतो. [येवढेंच नाही (तर आणखी
काय होतो) हें सांगतो.] आणखी तो ज्या लोकांमध्ये वसिष्ठ हो-
ण्याची इच्छा करील त्यामध्येही श्रेष्ठ होतो ॥ २ ॥

१. वाक्शब्देन तदभिमानिनी देवता गृह्यते हि यस्मात् अभिमन्यमानाभिमानि-
नोरभेदः सर्वं शास्त्रेप्रसिद्धतरः एवमग्रेऽपि ज्ञेयं ।

२. किञ्चचित्प्रच्छायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घाऽसंप्रसारणचेतिवातिकेन वृथातोः
सकाशात् क्विपिदीर्घः कुत्वं चेति ।

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे
च प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति समे प्रतिष्ठति दुर्गे
य एवं वेद ॥ ३ ॥

टीका—चक्षुर्विद्यामाह ॥ यो ह वा इति ॥ यः अधिकारी प्रतिष्ठां
दृढस्थितिहेतुं वेदे सः स्वानां मध्ये समे समेदेशे प्रतिष्ठति च
दुर्गे उन्नतप्रदेशे प्रतिष्ठति ह वै । किंवा प्रतिष्ठेत्यत आह ॥ च-
क्षुर्वा इति ॥ चक्षुः चक्षुरिन्द्रियदेवता वै प्रतिष्ठा दृढस्थितिहेतुः । च-
क्षुर्देवतायाः प्रतिष्ठात्वज्ञानिनः प्रतिष्ठात्वं भवतीत्यपि ज्ञानतः फलो-
क्त्या चक्षुर्देवतायाः प्रतिष्ठात्वं साधयति ॥ प्रतिष्ठति ॥ यः अ-
धिकारी एवं चक्षुर्देवतायाः प्रतिष्ठात्वज्ञानिनः प्रतिष्ठात्वं भवतीति
वेद सोऽपि समे प्रतिष्ठति दुर्गे च प्रतिष्ठति । चक्षुर्देवस्य प्रति-
ष्ठात्वं कुत इत्यतः प्रतिष्ठाहेतुत्वादित्याह ॥ चक्षुषा हीति ॥ हि य-
स्मात्कारणात् चक्षुषा चक्षुर्देवतया समे च दुर्गे^३ च प्रतिष्ठ-
ति ॥ ३ ॥

अर्थ—[चक्षुच्या अभिमानी देवतेविषयींची विद्या सांगतो.] आ-
पणास स्थिर राहाण्याचें जें कारण तें जो जागतो तो आपल्या बरो-
बरीच्या लोकांमध्ये सपाट जाग्यावर स्थिर राहातो व उंच जाग्यावर
स्थिर राहातो. [स्थिर राहाण्याला कोण कारण आहे हें सांगतो.]
चक्षुरिन्द्रियाची अभिमानी देवता ही आपल्याला स्थिर राहाण्याचें

१. प्रस्थीयते पुरुषोऽनयेति पूर्वकात् स्याधातोः क्तप्रत्यये तिष्ठदेशे च टापि च
प्रतिष्ठेति ज्ञेयं ।

२. विद्ज्ञाने इति धातोर्लिटि तस्य स्थाने तिपि तस्य स्थाने परस्मैपदान्णल्लु
सुस्थलतुमणल्वमाइतिमूत्रेण तिपः स्थाने णलिरूपं ।

३. दुर उपसर्गात् गम्धातोर्ङप्रत्यये ज्ञाते रूपं ।

४. प्रतिपूर्वात् स्याधातो स्तिष्ठ आदेशे लट्प्रथमपुरुषैकवचनं ।

कारण आहे. [चक्षुची अभिमानी देवता ही प्रतिष्ठा (ह्यणजे स्थिर राहाण्याचें कारण) आहे हें जाणणारा स्थिर राहातो, असें जाणणाऱ्यास काय फळ मिळतें हें सांगून तेणेंकरून चक्षुची अभिमानी देवता प्रतिष्ठा आहे असें दाखवितो.] चक्षुची अभिमानी देवता प्रतिष्ठा आहे हें जाणणारा स्थिर राहातो, असें जाणणाराही आपल्या बरोबरीच्या लोकांमध्ये सपाट व उंच जाग्यावर स्थिर राहाणारा होतो. [चक्षुच्या देवतेला प्रतिष्ठात्व कशावरून ह्यणाल तर ती स्थिर राहाण्याला कारण आहे असें सांगतो.] कारण चक्षुच्या योगानें सपाट व उंच जाग्यावर स्थिर राहातां येतें ॥ ३ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद सः सहास्मै पद्यते यं काम
कामयते श्रोत्रं वै सम्पत् श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा
अभिसम्पन्नाः सः सहास्मै पद्यते यं कामं कामयते
य एवं वेद ॥ ४ ॥

टीका—श्रोत्रविद्यामाह ॥ योहवाइति ॥ यः अधिकारी संपदं सर्ववेदाभिसंपत्तिहेतुं वेद सः यं कामं कामयते सकामः अस्मै वेदिने संपद्यते ह वै । कावासंपदित्यतआह ॥ श्रोत्रं वा इति ॥ श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियदेवता वै संपत् सर्ववेदाभिसंपत्तिहेतुः । श्रोत्रदेवतायाः संपत्वज्ञानिनः संपत्वं भवतीत्यपिज्ञानतः फलोक्त्या श्रोत्रदेवतायाः संपद्धेतुत्वं साधयति ॥ श्रोत्रेहीति ॥ यः अधिकारी एवं श्रोत्रदेवतायाः संपत्वज्ञानिनः संपत् भवतीति वेद सोऽपि यं कामं कामयते सकामो अस्मै वेदिने संपद्यते ह । श्रोत्रदेवस्य संपत्वं कुत इत्यतः संपद्धेतुत्वादित्याह ॥ श्रोत्रे हीति ॥ हि यस्मात्कारणात् श्रोत्रे इमे सर्वे वेदाः अभिसंपन्नाः ॥ ४ ॥

१. कमेणिड्इत्यनेन स्वार्थेणिङिलटि प्रथमपुरुषैकवचनं ।

२. संपूर्वकात् पद्गतावित्यस्माद्देवादिकात् लटिरूपं ।

३. क्लिपि संपद्यमानेवेत्यनेन संपद्यमानयोगे अस्मै इति चतुर्थी ।

अर्थ—[श्रोत्राच्या अभिमानी देवतेविषयीची विद्या सांगतो.] संपत् ह्यणजे वेदरूपसंपत्तीचे कारण जो जाणतो तो ज्याची इच्छा करितो तें त्याला प्राप्त होतें. [ती संपत् कोणती हें सांगतो.] श्रोत्रेंद्रियाची जी देवता तीच सर्व वेदांच्या संपत्तीचे कारण आहे. [श्रोत्रेंद्रियाची देवता संपत् आहे हें जाणणारा संपत् होतो, असें जो जाणतो तोही संपत् होतो असें दाखवितो.] श्रोत्रेंद्रियाची देवता संपत् आहे हें जाणणारा संपत् होतो असें जो जाणतो तोही ज्याची इच्छा करितो तें त्याला मिळतें. [श्रोत्रेंद्रियाच्या देवतेला संपत्व कशावरून ह्यणाल तर ती वेदरूपसंपत्तीला कारण आहे असें सांगतो.] कारण श्रोत्राच्या ठिकाणीं सर्व वेद राहतात ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं^१ स्वानां भव-
त्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं^२
स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

टीका—मनोविद्यामाह ॥ योहवाइति ॥ यः अधिकारी आय-
तनं आश्रयं वेद ह वै सः स्वानां सजातीयानां आयतनं आश्रयः
च जनानां स्वजातिभिन्नजातीयानां आयतनं आश्रयः भवति ।
किंवायतनमित्यतआह ॥ मनो वा इति ॥ मनः मनइंद्रियवेदता वै
आयतनं । मनोदेवतायाः आयतनत्वज्ञानिनः आयतनत्वं भवतीत्यपि
जानतः फलोक्त्या मनोदेवतायाः आयतनत्वं साधयति ॥ आयतनं
स्वानामिति ॥ यः अधिकारी एवं मनोदेवतायाः आयतनत्वज्ञानिनो
आयतनत्वं भवतीति वेद सोऽपि स्वानां आयतनं जनानां च आ-
यतनं भवति ॥ ५ ॥

अर्थ—[मनाच्या अभिमानी देवतेची विद्या सांगतो.] जो आ-

१. मन्ज्ञाने इत्यस्मात्धातोरसुनप्रत्ययः । मनोरुद्रउदाहृतः इत्यनेन मनोऽभिमानी
रुद्र इतिसिद्धं

२. चैत्यमायतनं तुल्ये इतिशब्दानुशासनं ।

श्रय जाणतो तो आपल्या लोकांमध्ये व परकीय लोकांमध्ये सर्वांना आश्रय देणारा होतो. [आश्रय कोण आहे हें सांगतों.] मनाची अभिमानी देवता ही आश्रय आहे [मनाची अभिमानी देवता ही आश्रय आहे हें जाणणारा आश्रय देणारा होतो, असें जो जाणतो त्याला काय फळ मिळतें हें सांगण्यानेंही मनाची देवता आश्रय आहे असें दाखवितो.] मनाची अभिमानी देवता ही आश्रय आहे हें जो जाणतो तो आश्रय देणारा होतो, असें जो जाणतो तोही आपल्या लोकांमध्ये व परकीय लोकांमध्ये आश्रय देणारा होतो ॥ ९ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिरितो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एव वेद ॥ ६ ॥

टीका—रेतोविद्यामाह ॥ योहवाइति ॥ यः अधिकारी प्रजापतिं प्रजननहेतुं वेद ह वै सः प्रजया पशुभिः प्रजायते ह । कोवा प्रजापतिरित्यत आह ॥ रेतो वा इति ॥ रेतः रेतोभिमानी प्रजापतिः वै । रेतोभिमानीदेवतायाः प्रजननहेतुत्वज्ञानिनः प्रजननत्वं भवतीत्यपि जानतः फलोक्त्या रेतोदेवतायाः प्रजननहेतुत्वं साधयति ॥ प्रजायतेहीति ॥ यः अधिकारी एवं रेतोदेवतायाः प्रजननत्वज्ञानिनः प्रजननत्वं भवतीति वेद सोपि प्रजया पशुभिः प्रजायते ह ॥ ६ ॥

अर्थ—[रेतोच्या अभिमानी देवतेची विद्या सांगतो.] जो प्रजेच्या उत्पत्तीचें कारण जाणतो तो पुत्रादिक, पशु, इत्यादिकांनीं पूर्ण होतो. [प्रजेच्या उत्पत्तीचें कारण कोण आहे हें सांगतो.] रेतोची अभिमानी देवता ही प्रजेच्या उत्पत्तीचें कारण आहे. [रेतोची

१. स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा इतिशब्दानुशासनम् ।

२. प्रपूर्वकात् जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात्धातोर्लटि तस्यतादेशे मध्ये श्यनिविकरणे-
कृतेद्वाज्जोर्जाइति सूत्रेण जादेशे सिद्धं ।

अभिमानी देवता ही प्रजेच्या उत्पत्तीचे कारण आहे हें जाणणारास पुत्रादिक मिळतात, असें जो जाणतो त्याला काय फळ मिळते हें सांगण्यानेंही रेताची अभिमानी देवता प्रजेच्या उत्पत्तीचे कारण आहे असें दाखवितो.] रेताची देवता ही प्रजेच्या उत्पत्तीचे कारण आहे हें जाणणारास पुत्रादिक मिळतात, असें जो जाणतो त्याला ही पुत्रादिक व पशु मिळतात ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु स्तद्वोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्वोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

टीका—प्राणस्य श्रेष्ठत्वं मीमांसया समर्थितमिति भावेनाख्यायिकामाह ॥ तेहेमइति ॥ ते इमे प्राणाः वाक्प्रभृतयः प्रागुक्तप्राणादिदेवाः अहं श्रेयसे^१ अहं श्रेयानित्येतदर्थे विवदमानाः विवादं कुर्वतः ब्रह्म परं ब्रह्म जग्मुः गतवंतः ह । तत् तद्ब्रह्म परमात्मानं नः अस्माकं मध्ये कः वसिष्ठः वसतामुत्तमः श्रेष्ठोवा इति ऊचुः । तत् ब्रह्म वः युष्माकं मध्ये यस्मिन् उत्क्रान्ते सति इदं शरीरं पापीयैः शवसदृशं लोकः मन्यते सः वः युष्माकं मध्ये वसिष्ठःश्रेष्ठः इति उवाच ॥७॥

अर्थ—[प्राणाचा श्रेष्ठपणा विचारानें ठरला आहे असें दाखविण्यास्तव एक गोष्ट सांगतो.] पूर्वी सांगितलेले प्राणादिक देव आपणांमध्ये कोण श्रेष्ठ आहे ह्याविषयी भांडत भांडत परमात्म्याकडे गेले, आणि त्यांनीं त्याला असें विचारिलें कीं, आह्मांमध्ये कोण श्रेष्ठ आहे. परमा-

१. प्रशस्यस्यश्च इति प्रशस्यस्य श्रादेशे कृते तस्मात् ईयसुनि श्रेयस् इति ज्ञेयं । श्रेयसी सुकृतं वृषइति शब्दानुशासनं च ।

२. अतिशयने पापि पापीयः पापिन् शब्दात् ईयसु निसिद्धं ।

३. वच परिभाषणे तस्माद्विदि लिख्यभ्यासस्योभयेषामित्यनेनाभ्यासस्य संप्रसारणे सिद्धं ।

त्म्यानें असें सांगितलें कीं, ह्या शरीरांतून जो निघाला असतां शरीर प्रेत झालें असें लोक समजतात तो तुह्यां सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे ॥ ७ ॥

वाग्धोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मति प्रविवेशह वाक् ॥ ८ ॥

टीका—एवं परमात्मनोक्ता देवाः पुनरागत्य चतुर्मुखब्रह्मदेहस्थाः श्रेष्ठचविज्ञप्तयै पृथक् पृथक् देहादुत्क्रांताः । तत्रादौ वाक् वाग्भिमानीडेवता उच्चक्राम निर्जगाम ह । सा वाक् संवत्सरं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः आगत्य हे देवाः महते मांविना कथं जीवितुं अशकत शक्ता अभवत इति उवाच । इत्युक्ताः ते देवाः यथा अकलाः मूर्काः वाचा अवदन्तः प्राणेन प्राणन्तः चक्षुषा पश्यन्तः श्रोत्रेण शृण्वन्तः मनसा विद्वांसैः रेतसा प्रजायमानाः प्रजाजनयन्तः एवं अजीविष्म इति ऊचुः ह । एतद्वचनं श्रुत्वा पश्चात् वाक् देहं प्रविवेश ह किल ॥ ८ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणें परमात्मा बोलल्यावर ते देव पुनः येऊन ब्रह्मदेवाच्या शरीरांत राहिले आणि आपला श्रेष्ठपणा दाखविण्याकरितां ते त्या शरीरांतून एक एक बाहेर निघाले. प्रथम वाणीची अभिमानी देवता बाहेर निघाली. ही देवता एक वर्षपर्यंत बाहेर फिरून पुनः आली आणि असें ह्मणाली कीं, हे देवतांनो, माझ्यावांचून तुम्ही कसे

१. कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति सूत्रेण द्वितीया ।
२. जडोज्ञएडमूकस्तु इति शब्दानुशासनं ।
३. विदेः शतुर्वसुरिति शतुः स्थानेवसुरादेशः ।
४. जीवप्राणधारणे इत्यस्माच्छुडित्तमपुरुषबहुवचनं ।

जीवंत राहूं शकलां ? असें विचारिल्यावर ते देव असें ह्याणाले कीं, जसे मुके वाणीनें बोलत नाहीत तथापि ते प्राणाच्या योगानें श्वासो-
च्छ्वासाचा व्यापार करितात, डोळ्यानें पाहातात, कानानें ऐकतात,
मनानें विचार करितात, व रेताच्या योगानें प्रजा उत्पन्न करितात,
तसे आम्ही जीवंत राहिलों आहोंत. हें बोलणें ऐकून वाणीच्या
अभिमानी देवतेनें शरीरांत प्रवेश केला ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच
कथमशक्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा
अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मोति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

टीका—चक्षुः चक्षुर्देवता उच्चक्राम निर्जगाम ह । तत् चक्षुः सं-
वत्सरं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः आगत्य हे देवाः मद्गते मां विना
कथं जीवितुं अशक्तं शक्ता अभवत इति उवाच । इत्युक्ताः ते
देवाः यथा अन्धाः चक्षुषा अपश्यन्तः प्राणेन प्राणन्तः वाचा वदन्तः
श्रोत्रेण शृण्वन्तः मनसा विद्वांसः रेतसा प्रजायमानाः प्रजाजनयन्तः
एवं अजीविष्म इति उवाच । एतद्वचनं श्रुत्वा पश्चात् चक्षुः देहं
प्रविवेश ह किल ॥ ९ ॥

अर्थ—चक्षुची अभिमानी देवता शरीरांतून बाहेर निघाली. ती
एक वर्षभर प्रवास करून पुनः परत आली, आणि असें ह्याणाली
कीं, हे प्राणादि देवतांनो, माझ्यावांचून तुम्ही कसे जीवंत राहूं श-
कलां ? तेव्हां ते देव असें म्हणाले कीं, जसे अंधळे लोकांना डो-

१. शकृशक्तावित्यस्मात्धातोर्लुङिपुषादियुताश्रुदितः परस्मैपदेष्विति च्छेरडिमध्य-
प्रपुरुषबहुवचनं ।

२. प्रपूर्वकात्विश्वप्रवेशने इत्यस्मात्धातोर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचनं ।

ळ्यांनीं दिसत नाहीं, तथापि ते प्राणाच्या योगानें श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, कानानें ऐकतात, मनानें विचार करितात, व रेताच्या योगानें प्रजा उत्पन्न करितात, तसें आम्ही जीवंत राहिलों आहोंत. हें बोलणें ऐकून चक्षूच्या अभिमानी देवतेनें शरीरांत प्रवेश केला ॥ ९ ॥

श्रोत्रं^१ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच
कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा ब-
धिरा अशृण्वंतः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वन्दतो
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रं ॥ १० ॥

टीका—श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियदेवता उच्चक्राम निर्जगाम ह । तत् श्रोत्रं संवत्सरं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः आगत्य हे देवाः मद्दते^१ मांविना कथं जीवितुं अशकत शक्ता अभवत इति उवाच । इत्युक्ताः ते देवाः यथा बधिराः श्रोत्रेण अशृण्वंतः प्राणेन प्राणन्तः वाचा वदन्तः चक्षुषा पश्यन्तः मनसा विद्वांसः रेतसा प्रजायमानाः प्रजाजनयन्तः एवं अजीविष्म इति उवाच । एतद्वचनं श्रुत्वा पश्चात् श्रोत्रं देहं प्रविवेश ह किल ॥ १० ॥

अर्थ—श्रोत्राची अभिमानी देवता शरीरांतून बाहेर निघाली. ती एक वर्षभर प्रवास करून पुनः परत आली, आणि असें ह्मणाली कीं, हे प्राणादि देवतांनो, माझ्यावांचून तुम्ही कसें जीवंत राहूं शकलां ? तेव्हां ते देव असें ह्मणाले कीं, जसे बहिऱ्या लोकांना कानांनीं ऐकूं येत नाहीं, तथापि ते प्राणाच्या योगानें श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, डोळ्यानें पहातात, मनानें विचार

१. मद्दते इत्यत्र अन्यारादितर्तेदिकुशब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यनेन ऋते शब्दयोगे पंचमी जाता ।

करितात, व रेताच्या योगानें प्रजा उत्पन्न करितात, तसें आह्मी जीवंत राहिलों आहोंत. हें बोलणें ऐकून श्रोत्राच्या अभिमानी देवतेनें शरीरांत प्रवेश केला ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच
कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा
अविद्वांसो मनसा प्राणंतः प्राणेन वन्दतो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तःश्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसै
वमर्जीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ १ ॥

टीका—मनः मनोदेवता उच्चक्राम निर्जगाम ह । तत् मनः संवत्सरं प्रोप्य प्रवासं कृत्वा पुनः आगत्य हे देवाः मद्दते मांविना कथं जीवितुं अशकत शक्ता अभवत इति उवाच । इत्युक्ताः ते देवाः यथा मुग्धाः षण्मासबालाः मनसा अविद्वांसः प्राणेन प्राणंतः वाचा वदंतः चक्षुषा पश्यंतः श्रोत्रेण शृण्वंतः रेतसा प्रजायमानाः प्रजाजनयंतः एवं अर्जीविष्म इति उवाच । एतद्वचनं श्रुत्वा पश्चात् मनः देहं प्रविवेश ह किल ॥ ११ ॥

अर्थ—मनाची अभिमानी देवता शरीरांतून बाहेर निघाली. ती एक वर्षभर प्रवास करून पुनः परत आली, आणि असें ह्मणाली कीं, हे प्राणादि देवतांनो, माझ्यावांचून तुम्ही कसें जीवंत राहूं शकलां ? तेव्हां ते देव असें ह्मणाले कीं, जसें सहा महिन्यांहून लहान पोरानें मन विचार करूं शकत नाही, तथापि तीं पोरें प्राणाच्या योगानें श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, डोळ्यानें पाहातात, कानानें ऐकतात, व रेताच्या योगानें प्रजा उत्पन्न करितात

१. प्रपूर्वकात् जनीधातोः लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति सूत्रेण शानच् प्रत्ययः ।

२. इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु इतिशब्दानुशासनं ।

तसें आह्मी जीवंत राहिलों आहोंत. हें बोलणें ऐकून मनाच्या अभिमाना देवतेनें शरीरांत प्रवेश केला ॥ ११ ॥

रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्त मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वन्दतो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

टीका—रेतः रेतोदेवता प्रजननेर्हत्विद्वियेदेवतेति यावत् उच्चक्राम निर्जगाम ह । तत् रेतः संवत्सरं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः आगत्य हे देवाः मद्दते मांविना कथं जीवितुं अशक्त शक्ता अभवत इति उवाच । इत्युक्ताः ते देवाः यथा क्लीबाः नपुंसकाः रेतसा अप्रजायमानाः अप्रजायंतः प्राणेन प्राणंतैः वाचा वदंतः चक्षुषा पश्यंतः श्रोत्रेण शृण्वंतः मनसा विद्वांसः एवं अजीविष्म इति उवाच । एतद्वचनं श्रुत्वा पश्चात् रेतः देहं प्रविवेश ह किल ॥ १२ ॥

अर्थ—रेताची ह्मणजे जननेद्वियाची अभिमाना देवता शरीरांतून बाहेर निघाली. ती एक वर्षपर्यंत प्रवास करून पुनः परत आली, आणि असें ह्मणाली कीं, हे प्राणादिदेवतांनो, माझ्यावांचून तुह्मी कसें जीवंत राहूं शकला ? तेव्हां ते देव असें ह्मणाले कीं, जसे नपुंसक लोक रेतानें प्रजा उत्पन्न करीत नाहींत, तथापि ते प्राणाच्या योगानें श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, डोळ्यानें पाहतात, कानानें ऐकतात, मनानें विचार करितात, तसे आह्मी जीवंत

१. क्लीबुअधाष्ट्ये इत्यस्मात्धातोर्यप्रत्ययः क्लीबः पंडो नपुंसक इतिशब्दानुशासनंच
२. प्रपूर्वकात् अनप्राणन इत्यस्मात्धातोः लटः शतृशानचाविति सूत्रेण शतृप्रत्ययः॥

राहिलों आहोंत. हें बोलणें ऐकून रेंताच्या अभिमानी देवतेनें शरीरांत प्रवेश केला ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महा सुहयः सैन्धवः पद्मिशशङ्कून्संवृहेदेव^१ हैवेमान्प्राणान्संबवर्हते होचुर्मा भगव उत्कमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

टीका—अथ तेषामशक्तिप्रकटनानंतरं प्राणः मुख्यप्राणः उत्क्रमिष्यन् चतुर्मुखब्रह्मदेहादूर्ध्वं निर्गमिष्यन् सः यथा सैन्धवः सिंधुदेशीयः महासुहयः महान्श्रासौसुहयश्च शोभनहयो लक्षणोपेतो महान् परिमाणतः ऊर्ध्वं गमिष्यन् पद्मिशशंकून् पादचतुष्टये गले च बध्यमानरज्वाधारान् संवृहेत् उन्मूलयेत् एवं ह एव एवमेव ह इमान् प्राणान् वागादीन् देवान् संबवर्ह उदमूलयत् स्थातुमशक्तानकरोदिति यावत् । ते स्थातुमशक्ता वागादिदेवाः भगवः हे भगवन् मा उत्कमीः उत्क्रांतो मा भूः त्वदृते वयं जीवितुं न वै नैव शक्ष्यामः इति ऊचुः । एवमुक्तः प्राणो वक्ति ॥ तस्योमइति ॥ उ हे देवाः तस्य मे अतिबलिष्ठस्य मम बलिं पूजां कुरुत इति उवाच । एवमुक्तास्तेदेवाः तथा इति ऊचुः ॥ १३ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणें प्राणाशिवाय इतर सर्व देवता शक्तिमान् नाहींत असें दिसून आल्यानंतर मुख्यप्राण हा ब्रह्मदेवाच्या शरीरांतून बाहेर निघण्याची इच्छा करूं लागला. तेव्हां जसा एखादा वेगवान, शोभिवंत व मोठा असा सिंधु देशाचा घोडा वर उडतांना आपल्या

१. सिंधुतक्षशिलादिभ्योणञौइतिअण्प्रत्ययः ।

२. महत् शब्दस्य आन्महत्ः समानाधिकरणजातीययोरिति सूत्रेण आकार आदेशः ।

३. उत्पूर्वकात् क्रमुपादविक्षेपे इत्यस्माद्बुद्धि । मध्यमपुरुषैकवचनं न मांड्योगे इति भटागमाभावः ।

चार पायांना व गळ्याला बांधलेलीं चव्हाटे तोडून टाकितो, तसा मुख्यप्राण हा वाणी इत्यादिकांच्या देवतांना उपटून जाऊं लागला. तेव्हां वाणी इत्यादिकांच्या देवता त्या मुख्य प्राणास असें ह्मणाल्या कीं, हे भगवन्, तुम्ही शरीरांतून बाहेर जाऊं नका, कारण तुमच्या-शिवाय आम्ही जीवंत राहूं शकत नाहीं. मग मुख्यप्राण असें बोलला कीं, हे देवतांनो, मी सर्वांमध्ये बलवान् आहे, तर तुम्ही माझी पूजा करा. तेव्हां त्या देवता असें ह्मणाल्या कीं, बरें आहे ॥ १३ ॥

सा ह वायुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं त-
द्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठो-
ऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पद-
सीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायत-
नमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्र-
जातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं मेवास इति
यदिदं किंचाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्य
स्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यान्नं
जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एवमेतदन्नस्यान्नं
वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्य-
शित्वाचामन्त्ये तमेव तदनमनन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते
॥ १४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

टीका—तथेत्युक्त्वा देवाः प्रत्येकं स्वस्वासाधारणधर्मस्तदधीन
इति समर्पितवन्त इत्याह ॥ सेति ॥ सा वाक् यत् वै अहं वसिष्ठा
वसतां उत्तमा अस्मि तत् वै त्वं वसिष्ठः असि इति उवाच ह ।
चक्षुः यत् वै अहं प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः अस्मि तत् त्वं प्रतिष्ठः

असि इति उवाच । श्रोत्रं यत् वै अहं संपत् अस्मि तत् त्वं संपत्
 असि इति उवाच । मनः यत् वै अहं आयतनं अस्मि तत् त्वं
 आयतनं असि इति उवाच । रेतः यत् वै अहं प्रजापतिः अस्मि
 तत् त्वं प्रजापतिः असि इति उवाच । एवमुक्तः प्राण आह ॥
 तस्योमइति ॥ उ हे देवाः तस्य सर्वस्वामिनः मे मम किं अन्नं मे
 मम किं वासः इति प्राणः उवाच । एवमुक्ता देवा आहुः ॥ यदि-
 दमिति ॥ आश्वभ्यः आकृमिभ्यः आकीटपतंगेभ्यः श्वकृमिकीटपतं-
 गपर्यंतं प्राणिभिः यत् इदं किंच अद्यते तत् ते सर्वातर्यामिणस्तव
 अन्नं या आपः पीयंते ताः आपः तव वासः वस्त्रं इति ते देवाः
 ऊचुः । ज्ञानिनः फलमाह ॥ न ह वा इति ॥ यः अधिकारी एवं
 देवैरुपकृतप्रकारेण एतत् सर्वप्राणिभिरद्यमानं अन्नं अस्य अन्नं वेद
 अस्य एवं वेदिनः अनन्नं जग्धं भक्षितं न भवति ह वै अनन्नं प-
 रिगृहीतं न भवति । तत् एतत् विद्वांसः ज्ञानिनः श्रोत्रियाः छंदो-
 ध्येतारः अशिष्यंतः अन्नभोजनं करिष्यंतः आचामंति च अशित्वा
 भुक्त्वा आचामंति^३ । तत् तेन भोजनोपक्रमावसानयोः कृताचमनेन
 एतं अन्नं प्राणं अनग्नं वसनोपेतं कुर्वतः मन्यंते । तस्मादेवं विद्वान-
 शिष्यन्नाचामेताशित्वाचाचामेत ॥ १४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

अर्थ—[त्या देवतांनीं मुख्यप्राणास बरें आहे असें ह्यटल्यावर
 त्यांपैकीं प्रत्येकीनें आपणास जो असाधारण धर्म आहे तो मुख्यप्रा-
 णाच्या स्वाधीन आहे असें ह्यटल्याचें सांगतों.] वाणीची अभिमानी
 देवता असें ह्यणाली कीं, हे मुख्यप्राणा, तुमच्या श्रेष्ठपणाच्या
 कारणानें मी श्रेष्ठ आहे. चक्षूची अभिमानी देवता असें ह्यणाली
 कीं, हे मुख्य प्राणा तुमच्या प्रतिष्ठेच्या कारणानें मला प्रतिष्ठा आहे.
 श्रोत्राची अभिमानी देवता असें ह्यणाली कीं, हे मुख्यप्राणा, तुम-

१. आह्मर्यादाभिविध्योः इति सूत्रेण समासे अभिविध्यर्थकोत्राड्प्राह्यः ।
२. श्रोत्रियछंदोधाते इति सूत्रेण श्रोत्रियइतिछंदसामध्येतरिनिपातितं ।
३. आड्पूर्वात् चमुञ्जमुजमुअदने इतिधातोर्लीट प्रथमपुरुषबहुवचनं ।

च्या संपत्पणामुळे मी संपत् आहे. मनाची अभिमानी देवता असें ह्मणाली कीं, हे मुख्यप्राणा, तुमच्या आश्रयामुळे मी आश्रय आहे. रेंताची अभिमानी देवता असें ह्मणाली कीं, हे मुख्यप्राणा, तुम्ही प्रजा उत्पन्न करणारे असल्यामुळे मी प्रजा उत्पन्न करणारी आहे. ह्याप्रमाणें त्या देवता बोलल्यावर मुख्य प्राणानें त्यांना असें विचारिलें कीं, माझे अन्न काय आहे व माझे वस्त्र काय आहे? मग त्या देवता असें म्हणाल्या कीं, (मनुष्य), कुत्रें, आळ्या, किडे, पतंग, इत्यादिक प्राणी जें खातात तें तुमचें अन्न आहे, व ते जें पाणी पितात तें तुमचें वस्त्र आहे. [हें जाणणारास काय फळ मिळतें तें सांगतो.] सर्व प्राणीमात्र जें अन्न खातात तें मुख्यप्राणाचें अन्न आहे, असें जो जाणतो त्याला अन्न खावयास मिळत नाहीं असें कधीही होत नाहीं; आणि तो अन्नाशिवाय दुसरें कांहीं घेत नाहीं. जे वेद जाणणारे हें जाणतात, ते अन्न खावयास लागले असतां पाण्यानें आचमन करितात, व अन्न खाल्यावर पाण्यानें आचमन करितात; ते असें समजतात कीं, खाण्याच्या अगोदर व खाल्यानंतर पाण्याचें आचमन केलें असतां मुख्यप्राणाला वस्त्रानें आच्छादिलें असें होतें. ह्मणून असें जे जाणतात ते अन्न खावयास लागतांना व अन्न खाल्यावर पाण्यानें आचमन करितात ॥ १४ ॥ ह्याप्रमाणें पहिला ब्राह्मण संपला ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैबिलिंप्रवाहणं परिचार्यमाणं तमुदीक्ष्याऽभ्युवाद कुमारः ३ इति सभो ३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

टीका—आख्यायिकापूर्वकं विद्यांतरमाह ॥ श्वेतकेतुरिति ॥ आ-
 रुणेयः अरुणाया अपत्यं श्वेतकेतुः नामतः पंचालानां पंचालदे-
 शीयानां परिषदं समां आजगाम ह वै । सः श्वेतकेतुः परिचारय-
 माणं भृत्यैः परिचर्यां कारयंतं जैबलिं जिबलस्यापत्यं प्रवाहणं नामतः
 प्रवाहणं राजानं आजगाम प्राप । राजा तं श्वेतकेतुं उदीक्ष्य दृष्ट्वा
 हे कुमारारे इति आमंत्र्य अभ्युवाद उवाच । सः श्वेतकेतुः भोरे
 इति प्रतिशुश्राव प्रतिवचनमुक्तवान् । हे श्वेतकेतो त्वं नु इदानीं
 पित्रा अनुशिष्टः उपदिष्टः असि किं इति अभ्युवाद । ओं इति
 अनुशिष्टोस्मीत्युक्तवानिति वेदपुरुष उवाच ॥ १ ॥

अर्थ—[एक गोष्ठ सांगून दुसरी विद्या सांगतो.] अरुणेचा
 मुलगा श्वेतकेतू हा पंचाल देशच्या लोकांच्या सभेत गेला. तेथे
 जिबिलाचा मुलगा प्रवाहण नांवाचा राजा अमून त्याचे चाकर
 त्याची सेवा करित असतां श्वेतकेतू त्याच्या जवळ गेला. राजाने
 श्वेतकेतूला पाहून त्यास, हे मुला, अशी हाक मारिली. तेव्हां
 श्वेतकेतूने, महाराज, असें ह्मणून उत्तर दिलें. मग राजा असें ह्म-
 णाला कीं, हे श्वेतकेतू, तुला तुझ्या बापाने उपदेश केला आहे काय ?
 तेव्हां श्वेतकेतू ह्मणाला, होय ॥ १ ॥

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयंत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३
 इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३
 इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं
 बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्य्यता ३ इति नेति
 हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याश् हुतायामापः

१. पंचालानाराजानः इतिअर्थेकृतस्यप्रत्ययस्य तद्राजस्पवहुपुतेनैवास्त्रियामिति
 सूत्रेण लुक् ।

२. जिबलस्यापत्यमित्यर्थे अत इम्इति सूत्रेण इन्प्रत्यये कृत्थौ च कृतायां द्वेयं ।

पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति
 हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पि-
 तृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्र-
 तिपद्यन्ते पितृयाणं वापिहि न ऋषेर्वचः श्रुतं
 द्वे सृती अश्रृण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्या-
 नां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं
 मातरञ्चेति नाहमत एकं च न वेदेति होवाच ॥ २ ॥

टीका—राजा पृच्छति ॥ वेत्थेति ॥ यथा इमाः प्रजाः प्रयंत्यः
 प्रयांत्यः प्रेताः सत्यः विप्रतिपद्यंतां ३ विप्रतिपद्यंते विशिष्टं स्थानं
 प्राप्नुवंति तं प्रकारं वेत्थ जानासि किं इति राजा पप्रच्छ । न वेद्मि
 इति उत्तरं कुमारः उवाच ह । उ हे कुमार यथा इमं लोकं भूलोकं
 पुनः आपद्यंतां ३ आपद्यंते विशिष्टं स्थानं प्राप्नुवंति तं प्रकारं वेत्थ
 जानासि किं इति राजा पप्रच्छ । न वेद्मि इति उत्तरं कुमारः उवाच
 ह एव । उ हे कुमार यथा असौ लोकः परलोकः पुनः पुनः एवं
 बहुभिः प्रयद्भिः गच्छद्भिः न संपूर्यतां ३ संपूर्यते तं प्रकारं वेत्थ
 जानामि किं इति राजा पप्रच्छ न वेद्मि इति उत्तरं कुमारः उवाच
 ह एव । उ हे कुमार यतिथ्यां कतमायां आहुत्यां होमाधारस्थले
 हुतायां प्रक्षिप्ते सति आपैः अवादिभूतविशिष्टोजीवः पुरुषवाचः
 भूत्वा पुरुषादिशब्दवाच्यः सन् समुत्थाय जनयित्वा वदन्ती ३ वदन्ति
 व्यवहरति तत् वेत्थ किं इति राजा पप्रच्छ । न वेद्मि इति उत्तरं
 कुमारः उवाच ह एव । यत् कृत्वा देवयानं वा पितृयाणं वा पन्थानं
 मार्गं प्रतिपद्यंते प्राप्नुवंति तत् देवयानस्य देवयानाख्यस्य वा

१. प्रश्रार्थाद्भूतिः ।

२. वेत्थो इत्यत्र वेत्थ उद्दिष्टेदः उनामसंबोधने ।

३. तथा च सूत्रं नदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां ।

पितृयाणस्य वा पथः मार्गस्य प्रतिपदं साधनं वेत्थ उ-
 हि मर्त्यानां मनुष्याणां द्वे मृती । पितृणां उत देवानां पितृयाणदेव-
 यानशब्दितौ द्वौ मार्गौ । पितरं दिवं च मातरं भुवं अंतरा तयोर्मध्ये
 यत् मार्गद्वयमस्ति ताभ्यां इदं विश्वं विधिनिषेधभयात् एजत् कंष-
 मानंसत् समेति इति अहं अगृणवं इतियत् ऋषेः वचः तत् अपि
 किंत्वया न श्रुतं इति पुनः राजा पृच्छति । अतः अत्रत्वत्पट्टेषु अहं
 एकंचन न वेद इति कुमारः उवाच ह ॥ २ ॥

अर्थ—[राजा विचारितो.] राजाने असे विचारिले की, मनुष्ये
 मेल्यावर परलोकी कोणत्या रीतीने जातात हे तुला माहित आहे
 काय ? तेव्हां तो मुलगा असे हणाला की, मला माहित नाही. मग
 राजाने असे विचारिले की, हे मुला मनुष्ये पुनः पृथ्वीवर कशी
 येतात हे तुला माहित आहे काय ? तेव्हां मुलगा असे हणाला की,
 मला माहित नाही. मग राजाने असे विचारिले की, ह्याप्रमाणे
 पुष्कळ लोक मरून गेले असतांही परलोक कसा भरून जात नाही
 हे तुला माहित आहे काय ? तेव्हां तो मुलगा असे हणाला की,
 मला माहित नाही. मग राजाने असे विचारिले की, कोणती अ-
 ह्मती अर्शांत टाकिली असतां उदक इत्यादि भूतानीयुक्त झालेला जीव
 मनुष्य इत्यादि संज्ञक होऊन तो उत्पन्न झाला असे लोक हणतात,
 हे कसे होतें तें तुला माहित आहे काय ? तेव्हां तो मुलगा हणाला की
 हे मला माहित नाही. मग त्यास राजाने असे विचारिले की, देवांनी
 जाण्याचा मार्ग अथवा पितरांनी जाण्याचा मार्ग प्राप्त होतो ते देवयान
 अथवा पितृयाण मार्ग मिळण्याचे साधन तुला माहित आहे काय ?
 कारण, मनुष्यांना जाण्याचे दोन मार्ग आहेत—१ पितरांचा व २ दे-
 वांचा. स्वर्ग आणि पृथ्वी ह्या दोहोंमध्ये जे हे दोन मार्ग आहेत त्या
 दोन मार्गांनी ह्या सर्व जगतांतील लोक विधि आणि निषेध ह्यांच्या
 मयामुळे कांपत कांपत जातात, असे मी ऋषींचे वचन ऐकिले आहे

ते तरो तूं ऐकिले नाहींस काय ? तेव्हां तो मुलगा असें ह्मणाला कीं,
तुम्ही विचारिल्यापैकी मला एकही माहित नाहीं ॥ २ ॥

अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चके नादृत्य वसतिं कुमारः
प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तथ् होवाचेति वाव
किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोचदिति कथथ् सु-
मेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो
नैकञ्चन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्यु
दाजहार ॥ ३ ॥

टीका—अथ अनंतरं वसत्यां तत्वज्ञानाय स्वसमीपे वसत्यर्थं एनं
कुमारं उपमंत्रयांचक्रे आलोचितवान् । कुमारः श्वेतकेतुः वसतिं
अनादृत्य प्रदुद्राव गतवान् । सः कुमारः पितरं आजगाम आगत्य
तं पितरं भवान् पुरा नः अनुशिष्टान् इति अवोचत वाव किल
इति उवाच ह । हे सुमेधः कथं किंजातं इति पिता उवाच ।
राजन्यबंधुः प्रवाहणो राजा मा मां पंच प्रश्नान् अप्राक्षीत् पृष्टवान् ।
ततः तत्रतन्मध्ये न एकंचन अहं वेद इति कुमार उवाच । ते
प्रश्नाः कतमे कीदृशा इति पिता उवाच । इमे इति वेत्थ यथेमाः
प्रजा इत्यादि इति प्रतीकानि वाक्यस्वरूपाणि उदाजहार उदाह-
तवान् ह ॥ ३ ॥

अर्थ—ह्यानंतर तत्वज्ञान सांगण्यास्तव आपल्या जवळ राहून
घेण्यासाठीं राजानें मुलाकडे पाहिलें. तेव्हां श्वेतकेतूनें राहण्याचें मनांत
न आणितां निघून गेला, आणि आपल्या बापाजवळ जाऊन त्यास

१. हेतौ इति सूत्रेण हेत्वर्थेत्ततीया ।

२. द्रुगतावित्यस्मात् प्रपूर्वकात् पलायनरूपार्थात् लिट्प्रथमपुरुषैकवचनं ।

३. मेधाशब्दस्यावंतत्वेऽपि बहुव्रीहिसमासे कृते नित्यमसिच् प्रजामेधयोरिति सू-
त्रेण असिच् प्रत्यये सांतत्वं ध्येयं ।

असें बोलला कीं, तुम्ही पूर्वी मला चांगला उपदेश केला असें बोललां होतां. मग बापानें त्यास असें विचारलें कीं, हे बुद्धिवान् मुला, काय झालें ! तेव्हां श्वेतकेतू असें ह्मणाला कीं, जो आपणास राजा म्हणवितो त्या प्रवाहणानें मला पांच प्रश्न विचारिले, त्यांपैकी एक-ही प्रश्न मला समजला नाही. मग बापानें असें विचारलें कीं, ते प्रश्न कोणते ! तेव्हां श्वेतकेतूनें “ मेल्यावर मनुष्ये परलोकीं कोणत्या रीतीनें जातात हें तुला माहित आहे काय ” इत्यादि प्रश्न बोलून हे प्रश्न केले असें सांगितलें ॥ ३ ॥

स होवाच तथा न स्त्वं तात जानीथाः यथा यदहं किञ्चन वेद सर्व्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्य्य वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा अर्घ्य चकार तथ होवाच वरं भवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥

टीका—तात हे कुमार यथा यत् अहं किञ्चन वेद जानामि तत् सर्व्वं तुभ्यं अवोचं तथा नः अस्मत्सकाशात् त्वं जानीथाः इति सः पिता उवाच ह । तु तस्मात् प्रेहि आगच्छ प्रतीत्य राजानं दृष्ट्वा तत्र राजसमीपे विद्यार्थं ब्रह्मचर्य्य वत्स्यावः इति पुत्रमुवाच पिता । भवान् एव गच्छतु इति पुत्र उवाच । सः पिता गौतमः यत्र जैबलेः प्रवाहणस्य गृहं आस तत्र आजगाम । स राजा तस्मै गौतमाय आसनं आहृत्य उदकं आहारयाञ्चकार आहृतवान् । अथ

१. वस् निवासे इत्यस्मात्थातोः सकाशात्छटि । सस्यार्धधातुके इत्यनेन सकारस्यं तकारः ।

अनंतरं अस्मै गौतमाय अर्घ्यं चकार ह । भगवते गौतमार्यं वरं दद्व इति तं गौतमं उवाच ह ॥ ४ ॥

अर्थ—बाप मुलाला असे हणाला की, मला जे कांहीं माहीत होते ते सर्व मी तुला सांगितले, आणि ते तूं माझ्यापासून शिकलास, हणून चल, आपण दोघेही राजाजवळ विद्या शिकण्याकरितां जाऊं. तेव्हां मुलगा असे हणाला की, बाबा तुम्हीच राजाकडे जावें. मग गौतम, जिविलाचा मुलगा प्रवाहण राजाचे घर जेथे होते तेथे गेला. तेव्हां राजाने गौतमाला असावयास आसन देऊन पाणी दिले, नंतर त्याला अर्घ्य देऊन असे हणाला की, हे भगवन्, तुम्हाला मी वर देतो ॥ ४ ॥

स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यान्तु कुमार-
स्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

टीका— त्वया प्रतिज्ञातः मे वरः एषः । यांतु वाचं कुमा-
रस्य अंते समीपे अभाषथाः तां मे ब्रूही इति सः गौतमः उवाच
ह ॥ ५ ॥

अर्थ—गौतम असे हणाला की, तुम्ही मला वर देतो हणून ह्म-
टलेत, तर तुम्ही माझ्या मुलाला जे प्रश्न विचारिलेत ते मला सांगा,
हा वर मला द्या ॥ ५ ॥

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां
ब्रूहीति ॥ ६ ॥

१. पादार्याभ्यां चेतिसूत्रेण यत्प्रत्ययः ।
२. कर्मणा यमभिप्रैतिससंप्रदानं इति सूत्रेण संप्रदाने चतुर्थी ।
३. भाषव्यक्तायां वाचि इत्यस्मात्धातोः लडिमध्यमपुरुषैकवचनं ।
४. ब्रूव्यक्तायां वाचि इतिधातोर्लोडि मध्यमपुरुषैकवचनं ।

टीका—हे गौतम तत् कुमारं प्रत्युक्तं वचनं दैवेषु दैवविषये ।
मानुषाणां मनुष्यसंबंधिनां ऐहिकानां वित्तादीनामिति यावत् वरेषु
वसणां मध्ये ब्रूहि प्रार्थय इति सः राजा उवाच ह ॥ ६ ॥

अर्थ—राजा असो ह्याणाला की, हे गौतमा, तुझ्या मुलाला विचारिलेले प्रश्न दैविकाविषयसंबंधी आहेत, तर मनुष्यसंबंधी जे ह्या लोकाचे द्रव्य इत्यादिक आहेत अशा वरांपैकी पाहिजे तो वर माग ॥ ६ ॥

स होवाच विज्ञायते हास्तिहिरण्यस्योपात्तंगो-
अश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मानो
भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदि-
ति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहंभवन्त-
मिति वाचा ह स्म वै पूर्वं उपयन्ति स होपाय-
नकीर्त्या उवास ॥ ७ ॥

टीका—अस्माकं हास्तिहिरण्यस्यै हस्तिहिरण्यस्य गोअश्वानां
दासीनां प्रवाराणां परिधाराणं परिधानस्य वेष्टनवस्त्रस्य उपात्तं
प्राप्तिः भवता विज्ञायते । बहोः बहुगुणस्य अनन्तस्य नाशरहितस्य
अपर्यन्तस्य इत्यन्तारहितस्य परमात्मनः भवान् अभ्यवदान्यः अदाता
नः अस्मभ्यं मा अभूत् इति सः गौतमः उवाच ह ॥ राजा आह
हे गौतम सः त्वं वै तीर्थेन न्यायेन विद्यां इच्छसि इच्छसि किं
इति । अहं न्यायेनैव भवंतं उपैमि उपगच्छामि इति गौतम उवाच ।
राजा वक्ति पूर्वं प्राचीनाः वाचा वै विनयवाचैव उपयन्तिस्म ह
अतउपसत्तिरुचितेति । सः उपायनकीर्त्या उपायन कथनेन उ-
वास ह ॥ ७ ॥

१. यतश्चनिर्धारणमिति सूत्रेण सप्तमी जाता ।

२. द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां इति सूत्रेणात्रएकवद्भावादेकवचनं । तथा काठ-
कोपनिषदि प्रथमाध्याये श्लोक २३ दृष्टव्यं ॥

अर्थ—गौतम असे हणाला की, माझ्याजवळ हत्ती, सेने, गाई, घोडे, दासी, चाकर व वस्त्रे ही पुष्कळ आहेत हे तुझाला माहित आहे; परंतु बहुत गुणांचा नाशरहित व अपरिमित अशा परमात्म्यासंबंधी ज्ञानाचा उपदेश करणार नाही असे तुझी मला हणून नका. मग राजाने असे विचारिले की, हे गौतमा, तू योग्य प्रकारे विद्या मिळण्याची इच्छा करितोस काय ! तेव्हां गौतम असे हणाला की, मी योग्य प्रकारे (शिष्याच्या पद्धतीने) तुमच्याजवळ येतो. राजा असे बोलला की, प्राचीनकाळी ऋषी इत्यादिक नम्रपणाने भाषण करून कांही तरी दक्षिणा देत होते, हणून तू दक्षिणा देणे योग्य आहे. गौतम दक्षिणा देतो असे हणून तेथे राहिला ॥ ७ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च
पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्व्वन कस्मिंश्चन ब्रा
ह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं
ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

टीका—सः राजा उवाच ह त्वत्पुत्रस्याज्ञानं मया प्रकटितमिति हेतोः हे गौतम यथा तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु अपराधं न जगृह्युः तथा त्वं नः अस्मान् मा अपराधाः अपराधिनः मा कुरु । इयं विद्या पंचाग्निविद्या इतः पूर्व्वं कस्मिंश्चन ब्राह्मणे न उवास न स्थिता । अहं तां तु तुभ्यं वक्ष्यामि । कः हि तु एवं ब्रुवंतं प्रत्याख्यातुं अर्हति इति ॥ ८ ॥

अर्थ—राजा असे हणाला की, हे गौतमा, तुझ्या मुलांचे अज्ञान मी बाहेर काढिले हणून, जसा तुझा आज्ञा माझ्या आज्यावर रागावला नाही तसा तूही माझ्यावर रागावू नकोस. ही पंचाग्निनामक विद्या ह्या पूर्वी कोणत्याही ब्राह्मणाजवळ नव्हती. ती विद्या मी

तुला सांगतों; कारण तू असें बोलत असतां तुला विद्या न सांगणे योग्य नाही ॥ < ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समि-
द्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो वि-
स्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुव्हति
तस्या आहुत्यै सोमो राजा सम्भवति ॥ ९ ॥

टीका—यतिथ्यामाहुतायामापः पुरुषवचसो भूत्वेत्यस्य चतुर्थप्रश्न-
स्योत्तरं पंचमखंडे विवक्षुः प्रथमाहुत्यादिकं पूर्वमाह खंडचतुष्टयेन ॥
असाविति ॥ हे गौतम असौ वै लोकः द्युलोकः जीवरूपहविःप्रक्षेप-
स्थलत्वात् अग्निः । अपिच असौ वै लोकः द्युलोकस्थो नारायणः
अचीतिहेतौः अग्निः । स एव च नारायणः पुनरादित्यादिषु पंचसु तत्त-
न्नामवाच्यः सन् नारायणादिरूपेण पंचधातिष्ठतीत्याह ॥ तस्येति ॥
तस्य द्युलोकस्थस्य नारायणस्य आदित्यः आदत्त इति हेतोरादित्य-
स्थोनारायणनारायणात्मा समित् समेधनात्समिच्छब्दवाच्यः समिद्रतः
रश्मयः रमणाच्छमनाच्च रश्मिनामा रश्मिषुस्थितो नारायणवासुदेवात्मा
धूमः शत्रूणां धूत्कारहेतुना धूमनामा धूमगतः । अहः अहीनत्वहे-
तुना अहःशब्दवाच्यस्सन् अहर्गतो नारायणसंकर्षणात्मा आर्चिः अर्च्यत
इति हेतुनार्चिर्नामार्चिस्थः । दिशः आदेशनहेतुना दिङ्नामा दिक्स्थो
नारायणप्रद्युम्नात्मा अंगाराः स्वांगागारत्वहेतुनांगारनामांगारस्थः ।
अवांतरदिशः अवांतरं दिशतीति हेतुना अवांतरदिक्स्थो नारायणा-
निरुद्धात्मा विस्फुलिङ्गाः विष्वक्त्वहेतुना विस्फुलिङ्गनामा । तस्मिन्
द्युलोकस्थनारायणे एतस्मिन् प्रत्येकमादित्यादौ पंचात्मना स्थिते
अग्नौ अग्निनामके देवाः तत्वाभिमानिनः श्रद्धां श्रद्धापूर्वकं यज्ञादि-

१. अत्र सर्वत्रान्यगतबहुत्वस्येशायत्तत्वात्तदधीनत्वादर्थवदिति न्यायेन स्वातं-
स्याभिप्रायेण तत्तन्निष्ठभगवति बहुवचनं ज्ञेयं बहुरूपत्वाद्वा ।

कृतं जीवं जुह्वति प्रक्षिपति । तस्याः आहुत्यै आहुतेः आहूयतेत्रे-
त्याहुतिः तत्र कियत्कालं स्थित्वनंतरं पुण्यक्षये सति जीवः तस्माद्धो-
माधारस्थानात्पृथुलोकात् सोमः राजा संभवति चंद्रमंडलस्थो भवति
देवाश्चंद्रे स्थापयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अर्थ—[“ कोणती आहुती अर्घ्नीत टाकिली असतां उदक इ-
त्यादि भूतांनी युक्त झालेले जीव मनुष्य इत्यादि संज्ञक होतात ” ह्या
चवथ्या प्रश्नाचे उत्तर पांचव्या खंडांत सांगण्याचे मनांत आणून प-
हिल्या तीन आहुती प्रथम चार खंडांत सांगतो.] हे गौतमा, स्वर्ग-
लोक हा अग्नि आहे, कारण त्यामध्ये जीवरूप होमद्रव्य टाकिले
जाते; आणखी स्वर्गलोकांत राहणारा नारायण हाही अग्नि आहे,
कारण अग्नि ह्मणजे जो खातो तो. [तोच नारायण सूर्य इत्यादि
पांच ठिकाणी त्या त्या नांवाचा होऊन नारायण इत्यादि रूपाने पांच
प्रकारे राहतो असे सांगतो.] स्वर्गलोकांत राहणाऱ्या नारायणाची
समिधा सूर्यामधील नारायण आहे, कारण तो उत्तम रीतीने वाढतो
ह्मणून त्याला समिधा हा शब्द लागतो. रमण पावतो व शमन क-
रितो ह्मणून रश्मि (ह्मणजे किरण) नांवाचा वासुदेवात्मा नारायण हा,
शत्रूचा नाश करितो ह्मणून धूम शब्दाने वाच्य आहे. कधीही हीन
होत नाही ह्मणून अह (ह्मणजे दिवस) ह्या शब्दाने प्रतिपादन
केलेला संकर्षणात्मा नारायण हा सर्वांनी पूज्य होतो ह्मणून अर्चि
(ह्मणजे ज्वाळा) ह्या शब्दाने वाच्य आहे. ज्याच्या आज्ञेने सर्व
राहातात ह्मणून दिशा नांवाचा प्रद्युम्नात्मा नारायण हा, स्वताच्या
अंगांना आधार देतो ह्मणून अंगार (ह्मणजे निखारे) ह्या शब्दाने
वाच्य आहे. अवांतरांना आज्ञा देतो ह्मणून अवांतरदिशा ह्या नां-
वाचा अनिरुद्धात्मा नारायण हा, चोहोंकडे प्रसृत होतो ह्मणून विस्फु-
लिंग (ह्मणजे ठिणग्या) ह्या शब्दाने वाच्य आहे. स्वर्गांत राहा-

१. सोमराजभवनं नामतत्सायुज्यादि यथाधिकारं ज्ञेयं तथा च सूत्रं तत्स्वाभा-
व्यापत्तिरुपपत्तेरिति ।

पारा नारायण परमात्मा आपणच पांच रूपे घेऊन आदित्य इत्यादि-
कांचे ठिकाणी पांच रूपांनी राहिला आहे ह्मणून तत्वाभिमानी
देव वर सांगितलेल्या अग्नीमध्ये श्रद्धापूर्वक यज्ञ करणाऱ्या जीवांचे
हवन करितात, ह्मणजे, देव त्या जीवाला स्वर्गलोकीं नेतात. ह्या-
प्रमाणे जीवाची आहुती टाकिल्यावर तो जीव स्वर्गलोकीं कांहीं का-
ळपर्यंत राहून पुण्याचा क्षय झाला. ह्मणजे स्वर्गलोक्यामासून त्या जी-
वाला ते देव चंद्रमंडळांत नेऊन ठेवितात ॥ ९ ॥

पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समि-
दभ्राणि धूमो विद्युदर्चि रशानिरङ्गारा ऱ्हादुनयो
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं
जुव्हति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥

टीका—पर्जन्यः वै परंजनयतीति पर्जन्यनामा मेघत्रक्रगतो वासु-
देवः अग्निः अग्निनामा जीवप्रक्षेपस्थानं । संवत्सरः सम्यग्वत्सान् र-
मयतीति संवत्सरस्थः वासुदेवः नारायणात्मा एव समित् । अभ्राणि
अन्यैरभरणीयत्व हेतुनाभ्रनामाभ्रस्थो वासुदेववासुदेवात्मा धूमः ॥ वि-
द्युत् विशेषेणद्योतत इति विद्युन्नामा विद्युद्गतः वासुदेवसंकर्षणात्मा
अर्चिः । अशानिः अशानात् भक्षणादशनिनामा अशानिस्थो वासुदेव-
प्रद्युम्नात्मा अंगाराः । ऱ्हादुनयः निर्हादिनात् गर्जनाद्धेतोर्हादुनि-
नामा ऱ्हादुनिस्थो वासुदेवानिरुद्धात्मा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन् वा-
सुदेवे एतस्मिन् वासुदेवादिरूपेण पंचधास्थिते अग्नौ जीवप्रक्षेपस्थाने
देवाः सोमं राजानं सोमो राजा तत्स्थापितं पुण्यकृतं जीवं जुव्हति
प्रक्षिपति । तस्याः आहुत्यै आहुतेः वृष्टिः संभवति वृष्टिस्थो भवति
वृष्टौस्थापयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अर्थ—दुसऱ्याला उत्पन्न करतो ह्मणून पर्जन्यनांवाचा मेघमंडळांत

राहाणारा वासुदेव हा अग्नि आहे, ह्यणजे, जीवाची आहुती टाक-
ण्याचें ठिकाण आहे. उत्तम रीतीने वत्सानां आनंद देतो ह्यणून
संवत्सरनामक नारायणात्मा वासुदेव हाच समिधा आहे. दुसऱ्यां-
कडून ज्याचें पोषण होत नाहीं ह्यणून अभ्र (म्हणजे मेघ) नांवाचा
वासुदेवःत्मा वासुदेव हा धूर आहे. विशेषेकरून प्रकाशते ह्यणून विद्युत्-
नांवाचा संकर्षणात्मा वासुदेव हा अर्चि ह्यणजे ज्वाला आहे. सर्वांचें भक्ष-
ण करतो म्हणून अशनि (ह्यणजे इंद्राचें धनुष्य) नांवाचा प्रद्युम्नात्मा
वासुदेव हा अंगार (ह्यणजे निखारे) आहे. गर्जना करण्यास
कारण असल्यामुळे ऱ्हादुनि (ह्यणजे गर्जना) नामक अनिरुद्धात्मक
वासुदेव हा विस्फुलिंग (ह्यणजे ठिणग्या) आहे. वासुदेवादिक
पांच रूपानें राहिलेला व अग्नीचे ठिकाणी राहाणारा अशा वासुदेवा-
मध्ये, तत्वाभिमानी देव त्या चंद्रलोकीं ठेवलेल्या पुण्यवान् जीवांचें
हवन करतात. त्या आहुतीनंतर तो जीव वृष्टीमध्ये राहातो, ह्यणजे
ते देव त्या जीवाला वृष्टीमध्ये ठेवतात ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निगौतम तस्य पृथिव्येव समि-
दाग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमाऽङ्गारा नक्षत्राणि वि-
स्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति
तस्या आहुत्या अन्नं सम्भवति ॥ ११ ॥

टीका—हे गौतम अयं वै लोकः मर्त्यलोकः तल्लोकस्थस्तन्नामा
संकर्षणः अग्निः । तस्य पृथिवी प्रथितत्वात् पृथिवीनामा पृथिवीगतः
संकर्षणनारायणात्मा एव समित् । अग्निः अदर्शनादग्निनामा-
ग्निस्थः संकर्षणवासुदेवात्मा धूमः । रात्रिः रतिकरत्वाद्वात्रिनामा रा-
त्रिस्थः संकर्षणःसंकर्षणात्मा अर्चिः । चंद्रमाः आल्हादनात् चंद्र-
मोनामाचंद्रस्थः संकर्षणप्रद्युम्नात्मा अंगाराः । नक्षत्राणि अस्य क्षत्र

मन्यन्नास्तीति नक्षत्रनामा नक्षत्रस्थः संकर्षणानिरुद्धात्मा विस्फुलिगाः
तस्मिन् मर्त्यलोकस्थसंकर्षणे एतस्मिन् नारायणादिपंचधास्थिते
अग्नी होमाधारे अग्निनामके देवाः वृष्टिं वृष्टौस्थापितं जीवं जुव्हति
प्रक्षिपंति । तस्याः आहुत्याः अन्नं संभवति । ओषधिप्रवेशद्वाराऽ-
द्यमानपदार्थातर्गततया देवैः प्रक्षिप्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्थ—हे गौतमा, मृत्युलोकीं राहाणारा संकर्षण हा अग्नि आहे.
पृथिवीनामक संकर्षणात्मनारायण हा त्या अग्नीची समिधा आहे.
दुष्टांना पीडा देतो ह्मणून अग्निनामा वासुदेवात्मकसंकर्षण हा धूम
(ह्मणजे धूर) आहे. रति करतो ह्मणून रात्रिनामक संकर्षणात्मक
संकर्षण हा अर्चि (ह्मणजे ज्वाला) आहे. आनंद देतो ह्मणून
चंद्रनामक प्रद्युम्नात्मा संकर्षण हा निखारे आहे. ह्याचें रक्षण कर-
णारा दुसरा कोणी नाही ह्मणून नक्षत्र नांवाचा अनिरुद्धात्मा संकर्षण
हा ठिणग्या आहे. नारायणादिक पांच रूपांनै राहिलेला व मृत्यु-
लोकीं संकर्षणामध्ये राहाणारा अशा अग्निमध्ये, वृष्टीमध्ये स्थापन
केलेल्या जीवाचें हवन तत्वाभिमानी देव करितात. त्या आहुतीपासून
अन्न होतें. त्या अन्नमध्ये त्या जीवाला तत्वाभिमानी देव ठेव-
तात ॥ ११ ॥

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो
धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्त-
स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुव्हति तस्या आहुत्यै
रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥

टीका—हे गौतम पुरुषः पितृजीवरूपपुरुषगतः जगत्पूरयतीति
पुरुषनामाप्रद्युम्नः वै अग्निः अदनादग्निनामा होमाधारभूतः । तस्य पु-

२. हुदानादानयोरितिधातोः सकाशात्प्रथमपुरुष बहुवचने हुश्रुवोः सार्वधातुके
इति सूत्रेण यणादेशः ।

रुषनाम्नः प्रद्युम्नस्य पुरुषगतस्य व्यात्तं आस्योत्पाटनं व्यात्तनामा व्यात्तस्थः प्रद्युम्ननारायणात्मा एव समित् । प्राणः प्रणयनात्प्राणनामा प्रद्युम्नवासुदेवात्मा धूमः वाक् वक्तीति वाङ्नामा वाचिस्थितः प्रद्युम्नसंकर्षणात्मा अर्चिचः । चक्षुः चष्ट इति चक्षुर्नामा चक्षुःस्थः प्रद्युम्नप्रद्युम्नात्मा अंगाराः । श्रोत्रं शृणोतीति श्रोत्रनामाश्रोत्रस्थः प्रद्युम्नानिरुद्धात्मा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन् पितृजीवरूपपुरुषगतप्रद्युम्ने एतस्मिन् नारायणादि पंचधास्थिते अग्नी होमाधारे अग्निनामके देवाः अन्नं अन्नेस्थापितं जीवं जुव्हति प्रक्षिपति । तस्याः आहुत्यै आहुत्याः रेतः रेतोतर्गतः संभवति स्थाप्यते देवैरिति यावत् ॥ १२ ॥

अर्चि—हे गौतमा, बाप हा जीव आहे, त्यामध्ये राहाणारा, जगताचे पूरण करतो ह्मणून पुरुषनामक प्रद्युम्न हा अग्नि आहे, ह्मणजे होम करण्याचे ठिकाण आहे. पुरुषामध्ये राहाणारा, प्रद्युम्ननांवाचा व पुरुषाचे मुख उघडविणे हा व्यापार करविणारा असा नारायणात्मा प्रद्युम्न हा समिधा आहे. प्राणनामा वासुदेवात्मा प्रद्युम्न हा धूर आहे. वाणीमध्ये राहाणारा संकर्षणात्मा प्रद्युम्न हा ज्वाळा आहे. ङोळ्यांत राहाणारा प्रद्युम्नात्माप्रद्युम्न हा निखारे आहे. कानामध्ये राहाणारा अनिरुद्धात्माप्रद्युम्न हा ठिणग्या आहे. नारायणादि पांच रूपाने राहिलेल्या अग्निमध्ये, अन्नामध्ये स्थापन केलेल्या जीवाचे तत्वाभिमानी देव हवन करतात. ती आहुती दिल्यानंतर त्या जीवाला तत्वाभिमानी देव रेतामध्ये स्थापन करतात ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुव्हति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

टीका—हे गौतम योषा योषितिस्थितः तन्नामा अनिरुद्धः वै अग्निः-
 तस्याः योषितिस्थितस्यानिरुद्धस्याग्निनाम्नः उपस्थः उग्रस्थितत्वात्
 उपस्थनामोपस्थाख्यः अनिरुद्धनारायणात्मा समित् । लोमानि लो-
 मकृत्वाह्लोमनामालोमस्थोऽनिरुद्धवासुदेवात्मा धूमः । योनिः याप-
 यति नयति चेति योनिगतोऽनिरुद्धसंकर्षणात्मा अर्चिचः । यत्
 अंतः करोति योन्यंतःकरणमैथुनव्यापारकर्त्ता अनिरुद्धप्रद्युम्नात्मा ते
 अंगाराः । अभिनंदाः अभिनंदयतीति तत्कर्त्ताऽनिरुद्धानिरुद्धात्मा
 विस्फुल्लिंगाः । तस्मिन् मातृजीवरूपयोषिद्रतानिरुद्धे एतस्मिन्
 नारायणादि पंचधास्थिते अग्नौ होमाधारे अग्निनामके देवाः रेतः
 रेतोतर्गतजीवं जुह्वति । तस्याः आहुत्यै होमाधारस्थानात् सरेतो-
 तर्गतः पुरुषः पुरुषादिपदवाच्यः सन् संभवति भूमौ जायते । सः जातः
 यावत् जीवति यावत्कालजीवनं क्लृप्तं तावत् जीवति । अथ जीवन-
 कालसमाप्त्यनंतरं यदा म्रियते प्राणान् त्यजति ॥ १३ ॥

अर्थ—हे गौतमा, स्त्रीमध्ये राहणारा अनिरुद्ध हा अग्नि आहे.
 जवळ राहातो ह्मणून उपस्थ नांवाचा नारायणात्मक अनिरुद्ध हा त्या
 अग्नीची समिधा आहे. पापांचा नाश करणारा आहे ह्मणून लोम-
 नामक वासुदेवात्मा अनिरुद्ध हा धूर आहे. दूर पोचवितो अथवा
 नेतो ह्मणून योनिनामा संकर्षणात्मा अनिरुद्ध हा ज्वाळा आहे. यो-
 निच्या आंत मैथुनाचा व्यापार करणारा प्रद्युम्नात्मा अनिरुद्ध हा
 निखारे आहे. आनंद देवविणारा ह्मणून अभिनंद नांवाचा अनि-
 रुद्धात्मा अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे. त्या मातृरूपी जीवामध्ये
 राहणारा अनिरुद्धात्मक अग्नि नारायणादिक पांच रूपांनी राहिला
 आहे, त्या अग्नीमध्ये पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे रेतामध्ये राहणाऱ्या
 जीवाचे हवन तत्वाभिमानां देव करितात. त्या आहुतीपासून मनुष्य
 इत्यादि संज्ञा लागणारा असा जीव ह्या पृथ्वीवर उत्पन्न होतो. तो
 पुरुष अथवा स्त्री आयुष्य आहे तोपर्यंत जीवंत राहातो. आयुष्याची
 मुदत संपली ह्मणजे मग मरतो तेव्हा प्राण सोडतो ॥ १३ ॥

अथैनमग्नये हरन्तितस्याग्निरेवाग्निर्भवति स-
मित्समिद्धमो धूमोऽर्चिर्गर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फु-
लिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं
जुह्वति तस्या आहुत्यै पूरुषो भास्वरवर्णः सम्भ-
वति ॥ १४ ॥

टीका—इदानीं वेत्थ यथेमाः प्रजाइत्यादिनाकृतावशिष्टप्रश्नच-
तुष्टयस्योत्तरं तदुपयुक्तषष्ठाग्न्युक्तिपूर्वमाह ॥ अथेति ॥ अथ मृत्यन्-
तरं एनं जीवं अग्नये हरन्ति । तस्य प्रसिद्धस्य षष्ठाग्नेः अग्निः एव
अग्निः भवति । समित् समित् । धूमः धूमः । अर्चिः अर्चिः । अं-
गाराः अंगाराः । विस्फुलिङ्गाः विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन् एतस्मिन्
अग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति । तस्याः आहुत्यै पूरुषः भास्वरवर्णः
ज्योतिर्मयदेहः संभवति ॥ १४ ॥

अर्थ—[आतां पूर्वा “ मनुष्ये मेल्यावर परलोकीं कोणत्या रीतीने
जातात ” इत्यादिक जे प्रश्न केले त्या प्रश्नांपैकीं चार प्रश्नांचे उत्तर
देण्याचे पूर्वी त्यास उपयोगी पडणारा असा साहावा एक अग्नि आहे
असे सांगतो.] मनुष्ये मेल्यावर जीवाला अग्नीकडे तत्वाभिमानी देव
नेतात. लोकप्रसिद्ध अग्नि हाच अग्नि आहे, लोकप्रसिद्ध समिधा
हीच समिधा आहे, लोकप्रसिद्ध धूर हाच धूर आहे, लोकप्रसिद्ध
ज्वाळा हीच ज्वाळा आहे, लोकप्रसिद्ध निखारे हेच निखारे आहेत,
लोकप्रसिद्ध ठिणग्या ह्याच ठिणग्या आहेत. ह्या लोकप्रसिद्ध अ-
ग्नीमध्ये तत्वाभिमानी देव जीवांचे हवन करतात. त्या आहुतीनंतर
त्या जीवाला शुभ्र रंगाचा व प्रकाशमय देह प्राप्त होतो ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुः ये चाग्नी अरण्ये श्रद्धां स-
त्यमुपासते ते अर्चिः रभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरन्ह
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुद-

इन्द्रादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य-
मादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतान् पुरुषो मानव एत्य ब्र-
ह्मलोकान् गमयतितेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो
वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

टीका—ये एवं उक्तप्रकारेण एतत् अग्निस्वरूपं विदुः ते च
चपरं ये अमी अरण्ये मनोहरप्रदेशे श्रद्धां श्रद्धापूर्वकं सत्यं सद्गुणं
भगवंतं उपासते ते उभयेपि अग्निः अभिसंभवन्ति अग्निर्लोकं प्रा-
प्नुवन्ति^१ । अग्निर्षः अग्निर्लोकं कियत्कालं स्थित्वा ततः अहः अभिसं-
भवन्ति अहरभिमानिदेवमाप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्हः अहरभिमानिदेवात्
आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षाभिमानिदेवं । आपूर्यमाणपक्षात् शुक्लपक्षा-
भिमानिदेवात् उदङ् उत्तरतः यान् षण्मासान् आदित्यः एति तान्
षण्मासान् उत्तरायणसंज्ञकान् उत्तरायणमानिनं प्राप्नुवन्ति । मासेभ्यः
मासाभिमानिदेवात् देवलोकं देवलोकाभिमानिर्ना देवतां प्राप्नुवन्ति ।
देवलोकात् आदित्यं । आदित्यात् वैद्युतं विद्युद्भिमानिलोकं ।
तान् वैद्युतान् विद्युल्लोकगतान् मानवः पुरुषः वायुः एत्य ब्रह्मलो-
कान् चतुर्मुखलोकान् परब्रह्मलोकान्वा गमयति पराः ते ब्रह्मलोकगाः
तेषु ब्रह्मलोकेषु परावतः ब्रह्मायुर्लक्षणपरावतोवर्षान् वसन्ति ।
तेषां पुनरावृत्तिः न ॥ १५ ॥

अर्थ—जे ह्या प्रकारे अग्निचे स्वरूप जाणतात ते, आणि जे
सुंदर व रमणीय अरण्यामध्ये श्रद्धापूर्वक सद्गुण परमात्म्याची उपा-
सना करतात ते, हे उभयता अग्निर्नावाच्या लोकास जातात, अग्नि-
र्नावाच्या लोकीं कांहीं काळपर्यंत राहून अहर्लोकीं जातात,

१. तदाह सूत्रे अग्निरादिना तत्प्रथितेरिति ।

२. अग्निः इति पंचमी ।

३. मनु अवबोधन इति धातोः मनुर्ज्ञानरूपः परमात्मा तदिति प्रेमास्पदत्वेन त-
त्संबंधी मानवः पुरुषः वायुः ।

अहर्नामक लोकापासून शुक्लपक्षाच्या अभिमानी देवाकडे जातात, तेथून मग ज्या उत्तर दिशेकडे सूर्य जातो त्या उत्तरायणाभिमानी देवाप्रत जातात, मासाभिमानी देवापासून देवलोकाभिमानीदेवतेकडे जातात, देवलोकापासून सूर्यलोकीं जातात, सूर्यलोकापासून विद्युतेच्या अभिमानी देवतेच्या लोकीं जातात, त्या विद्युतेच्या अभिमानी देवांच्या लोकीं गेल्यावर त्यांनां तेथें मुख्यवायु येऊन ब्रह्मदेवाच्या लोकीं अथवा परब्रह्माचे लोकीं पोहोंचवितो, ते ब्रह्मदेवाचे लोकीं जाऊन जोंपर्यंत ब्रह्मदेवाचें आयुष्य आहे तोंपर्यंत राहातात, त्यांनां पुनः माघारें मृत्युलोकीं यावें लागत नाहीं ॥ १९ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणादादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तां स्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनां स्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिंवृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाम्नौ हूयन्ते ततो योषाम्नौ जायन्तेलोकान् प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथय एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगायदिदं दन्दशूकं ॥ ६ ॥ अष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ १२ ॥

टीका—अधुना वेत्थोयथेमामितिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ अ-

थेति ॥ अथ इति अर्थांतरे ये यज्ञेन ज्योतिष्टोमादिना दानेन सत्पात्रे
द्रव्यत्यागेन तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना प्रवृत्तकर्मणेति यावत् लो-
कान् चंद्रलोकान् जयंति प्रान्पुवंति ते मृत्यनंतरं धूमं धूमाभिमानिलोकं
अभिसंभवन्ति प्राप्नुवंति । धूमात् रात्रिं रात्र्यभिमानिदेवतालोकं ।
रात्रेः अपक्षीयमाणपक्षं कृष्णपक्षाभिमानिदेवतालोकं । अपक्षीयमा-
णपक्षात् यान् षण्मासान् आदित्यः दक्षिणात् एति तान् षण्मा-
सान् दक्षिणायनसंज्ञकान् तदभिमानिदेवतालोकं प्रान्पुवंति । मासेभ्यः
पितृलोकं । पितृलोकात् चंद्रं । ते चंद्रं प्राप्य अन्नं भवंति तर्पका
भवन्ति देवानां सेवकाभवन्तीत्यर्थः । तान् चंद्रलोकं प्राप्तान् कर्मिणः
पुरुषान् तत्र देवाः भक्षयन्ति । कथं यथा यज्ञे ऋत्विजः सोमं राजानं
तदभिमन्यमानं लताविशेषं आप्यायस्व अभिवृद्धोभव पुनः अपक्षी-
यस्व अस्मत्कृतभक्षणेन न्हासवान् भवइतिइत्युत्का भक्षयन्ति एवं
एनान् तत्र देवल्लोके देवाः भक्षयन्ति । तेषां तत् अदृष्टं यदा पर्य-
वैति समाप्तं भवति अथ अनंतरं इमं एव आकाशं अभिनिष्पद्यते प्राञ्ज-
वन्ति । आकाशात् वायुं वायोः वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्य
अन्नं भवंति । तदनंतरं भोजनद्वारा ते पुनः पुरुषाश्चै हूयन्ते । ततः तद-
नंतरं रेतोद्वारा मातरं प्रविश्य योषाश्चै जायन्ते ॥ लोकान् प्रति उ-
त्थायिनः तद्रच्छन्तः ते एवं एव अनुपरिवर्त्तन्ते पुनः पुनः संचरन्ति ॥
देवयानपितृयाणरूपमार्गद्वयसाधनाज्ञानां स्वरूपमाह ॥ अथयइति ॥
अथ पुनः ये एतौ उत्तरं दक्षिणं च पंथानौ न विदुः ते कीटाः
पतंगाः यत् इदं यच्च दंशकं दंशमशकमित्येतद्भवन्ति ॥ १६ ॥ इति
द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

अर्थ—[ह्या लोकीं यज्ञ इत्यादि केल्यावर जीव कोठें जातो ह्या
दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर सांगतो.] आतां जे ज्योतिष्टोमादिक यज्ञ
करून, सत्पात्रीं दान करून कृच्छ्र चांद्रायण इत्यादि तर्पे करून चंद्र-
लोकीं जातात, ते तेथें मृत्यु पावल्यावर धूमाभिमानि देवतेच्या लोकीं
जातात, त्या धूमलोकापासून रात्रीच्या अभिमानि देवतेच्या लोकीं

जातात, रात्रीपासून कृष्णपक्षाच्या अभिमानी देवतेच्या लोकीं जा-
तात, त्या लोकापासून दक्षिणदिशेकडून ज्या मासांत सूर्य जातो त्या
दक्षिणायनाच्या अभिमानी देवांच्या लोकीं जातात, त्या लोकापासून
पितृलोकीं जातात, पितृलोकापासून चंद्रलोकीं जातात, चंद्रलोकीं
जाऊन देवांचे चाकर होऊन राहातात. ज्याप्रमाणें यज्ञामध्ये या-
ज्ञिकलोक सोमवल्लीला पुष्ट हो व आह्मी रस प्यालो म्हणजे क्षीण
हो असें बोलून सोमलतेचा रस पितात, त्याप्रमाणें देवलोकीं त्यांना
देव खातात. ह्याप्रमाणें त्यांचें अदृष्ट भोगावयाचें आहे तोंपर्यंत तेथेंच
राहातात आणि अदृष्ट संपलें म्हणजे आकाशलोकीं येतात, आका-
शापासून वायूमध्ये येतात, वायूपासून पर्जन्यांत येतात, पर्जन्यापासून
पृथिवीवर येतात, पृथिवीपासून अन्नांत येतात, अन्नाच्या द्वारानें पुरु-
षाच्या पोटांत जातात, नंतर रेतांच्या द्वारानें मातृरूपाग्नीमध्ये जा-
तात, तेथून पुन्हा बाहेर ह्या लोकीं येतात. अशा रीतीनें मनुष्य
इत्यादिक वारंवार वर जातात व खालीं येतात. [देवयान व पितृ-
याण ह्या दोन मार्गांस जाण्याचीं साधनें न जाणणाऱ्यांचें स्वरूप
सांगतो.] जे जीव देवयान व पितृयाण असे दोन मार्ग जाणत नाहींत, ते
कीडे, पतंग, सर्प, मक्षिका, मशक इत्यादि रूपांनें जन्म घेतात ॥ १६ ॥
ह्याप्रमाणें दुसरा ब्राह्मण संपला ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आ-
पूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रती श्रुत्वा
औदुम्बरे कश्से चमसे वा सर्व्वोपधं फलानीति स-
मृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परि-
स्तीर्यावृताज्यश्च सश्स्कृत्य पुश्सा नक्षत्रेण म-
न्थश्च संनीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि जात-
वेदास्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्यो ऽहं

भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु
स्वाहा या तिरश्ची निष्पद्यतेऽहं विधरणी इति
तां त्वा घृतस्य धारया यजे सःश्राधनीमहं
स्वाहा ॥ १ ॥

टीका—उक्ताः विद्याः ज्ञानाभावोऽनुष्ठातुमशक्या इति तदर्थं
कांचनविद्यामाह ॥ सय इत्यादिना ॥ यः अधिकारी महत् महत्वं
ऐहिकामुष्मिकरूपं प्राप्नुयां इति कामयेत सः उदगयने उत्तरायणे
आपूर्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य पुण्याहे पुण्यतिथौ द्वादशाहं उपसत्
तल्लक्षणव्रतवान् भूत्वा औदुंबरे उदुंबर विकारे कंसे वा चमसे
तद्रूपपात्रविशेषे सर्वौषधिफलानि इति संभृत्य संहृत्यानीय परि-
समूह्य मेलयित्वा कुंडं परिलिप्य तत्र अग्निं उपसमाधाय दर्भान्
परिस्तीर्य आवृताज्यं होमाज्यं संस्कृत्य पुंसानक्षत्रेण पुल्लिगवाच्येन
पुनर्वस्वादिनक्षत्रेण सर्वौषधीनां मथं आलोडितं पिंडं सत्रीय समीप-
मानीय आज्यं जुहोति । होममंत्रमाह ॥ यावंत इति ॥ हे जातवेदः
अग्ने त्वयि यावंतः देवाः तिर्यचः मध्येस्थिताः संतः पुरुषस्य
कामान् मनोरथान् ग्रंति तेभ्यः भागधेयं हविर्भागं अहं जुहोमि
ददामि ते तृप्ताः संतः मा मांप्रति सर्वैः कामैः तर्पयंतु या स्वाहा
तिरश्ची अहं विधरणी विघ्नकर्त्री इति निष्पद्यसे तां त्वां संरो-
धिनां तन्नामिकां अहं घृतस्य धारया स्वाहा इति यजे ॥ १ ॥

१. वर्त्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवचेति सूत्रेण महत्शब्दः पाणिन्याचार्ये-
ण निपातितः ।

२. अत्रेति शब्दः आद्यर्थः ।

३. जातं वेत्ति इति विद् धातोरसुन्प्रत्ययः ।

४. हुदानादानयोरिति धातोर्लटि उत्तमपुरुषैकवचनं । आदानं च हविःप्रेक्षपः
सचेह वैधे आधारे हविषः ।

५. यजदानदेवपूजासंगतिकरणादिषु इति धातोर्लटि उत्तमपुरुषैकवचनं ।

अर्थ—[पूर्वी ज्या विद्या सांगितल्या त्यांचा विधि न समजला तर त्यांचे अनुष्ठान करणे अशक्य आहे. ह्याकरितां कांहीं एक विद्या सांगतो.] जो कोणी ह्या लोकची अथवा परलोकची संपत्ति आपणास मिळावी अशी इच्छा करितो, त्यानें उत्तरायणामध्ये शुद्धपक्षांत पुण्यतिथीवर बारा दिवसपर्यंत उत्तम व्रतानें वागून उंबराच्या लांकडाच्या कंस अथवा चमस नांवाचे पात्रांत सर्व प्रकारच्या ओषधी व फळे एकत्र जमवून ठेवावीं, जवळच एक कुंड करावें, व त्या कुंडाचे चोहोंबाजूंना दर्भ पसरावेत. होमाकरितां आणलेले तूप मंत्र उच्चारून सिद्ध करावें. मग सर्व ओषधी ठेवलेले पात्र पुनर्वस्वादि पुल्लिगनक्षत्रांनीं जवळ घेऊन घृतसहित त्यांचा प्रक्षेप अग्निमध्ये करावा. [अग्निमध्ये हवन करण्याचे मंत्र सांगतो.] हे अग्निदेवता, तुझ्यामध्ये जेवढे देव आणि (पशुपक्षी इत्यादि) असतील व जे मनुष्याच्या मनांतील इच्छेचा भंग करतात, त्या सर्वांनां मी हवीचा भाग देतो. त्यापासून ते सर्व तृप्त होऊन माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण करोत. जी तिरश्चीस्वाहा मी विघ्न करणारी आहे असा अभिमान करत्ये त्या स्वाहेला संरोध करणारी ह्याणून संरोधिनी नांव आहे. तिला मी तुपाच्या संतत चालणाऱ्या धारेनें हवन देतो. ती माझे मनोग्थ पूर्ण करो ॥१॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सꣳस्त्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्त्रवमवनयति वाचे स्वाहा
प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्त्रवमवनयति
चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳ-
स्त्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहा ऽऽ यतनाय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे सꣳस्त्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्त्रवमवनयति रेतसे

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संपत्त्रवमवनयति ॥ २ ॥

टीका—प्राणादि विषयहोमानाह ॥ ज्येष्ठायेति ॥ ज्येष्ठायै स्वाहा श्रेष्ठायै स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा संस्रवं धारां मन्थे पिंडे अवनयति निक्षिपेत् इति ज्येष्ठश्रेष्ठशब्दवाच्याय प्राणाय स्वाहा अनयाहुत्याप्राणः प्रीणातु वसिष्ठाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवं अवनयति इति वसिष्ठशब्दवाच्या वाक् तस्यै वाचे स्वाहा अनयाहुत्या वाक् प्रीणातु प्रतिष्ठायै स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवं अवनयति इति प्रतिष्ठाशब्दवाच्याय चक्षुषे स्वाहा चक्षुर्मे प्रीणातु इति संपदे स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवं अवनयति इति संपत्शब्दवाच्याय श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्रं मे प्रीणातु आयतनाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवं अवनयति इति आयतनशब्दवाच्याय मनसे स्वाहा इति मनः मे प्रीणातु प्रजास्यै स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवं अवनयति इति प्रजातिशब्दवाच्याय रेतसे स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवं अवनयति इति ॥ २ ॥

अर्थ—[प्राण इत्यादि सर्व देवतांविषयीं होम सांगतो.] ज्येष्ठ व श्रेष्ठ ह्या शब्दांचा उच्चार करून प्राणाच्या प्रीतीकरितां आहुती अग्नीमध्ये टाकाव्या. ही आहुती प्राण देवतेला प्रसन्न करो. वसिष्ठ असा शब्द बोलून अग्नीमध्ये आहुती द्यावी. त्या आहुतीनें वाणीची देवता प्रसन्न होवो. ती तिला वसिष्ठ शब्दवाचक आहे. प्रतिष्ठा असा शब्द बोलून अग्नीमध्ये आहुती द्यावी. त्या आहुतीपासून डोळ्याची अभिमानी देवता प्रसन्न होवो. ती देवता प्रतिष्ठा शब्दानें वाच्य आहे. संपत् असा शब्द बोलून अग्नीमध्ये आहुती द्यावी. त्या आहुतीनें कर्णाची अभिमानी देवता प्रसन्न होवो. ती देवता संपत्

१. ज्यच इति सूत्रेण ज्या देशे इष्टन् प्रत्यये ज्येष्ठइति सिद्धम् ।

२. प्रशस्यस्यश्च इति सूत्रेण प्रशस्यशब्दस्य श्रादेशे इष्टन् प्रत्यये सिद्धम् ।

३. स्वाहा देवहविर्दाने इति शब्दानुशासनं ।

शब्दान वाच्य आहे. आयतन शब्द उच्चारून अग्नीमध्ये आहुति द्यावी. त्या आहुतीने मनाची अभिमानी देवता प्रसन्न होवो. ती देवता आयतन शब्दाने वाच्य आहे. प्रजाति हा शब्द बोलून अग्नीमध्ये आहुति द्यावी. त्या आहुतीपासून रेषाची अभिमानी देवता प्रसन्न होवो. ती देवता प्रजाति शब्दाने वाच्य आहे. प्रत्येक आहुतीचे वेळेस आहुति दिल्यावर तें तूप तसेच त्या ओषधि ठेवलेल्या पात्रांत थोडे घालावे ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
भूःस्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति भुवः
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति स्वः
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति भूर्भु-
वःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति भ-
विष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
वश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवनयति
प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॥स्रवमवन-
यति ॥ ३ ॥

टीका—प्राणादिविषयहोममुक्त्वा प्रकारांतरेण होममाह ॥ अग्नये

स्वाहेति ॥ अग्नये स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे पात्रविशेषे संस्रवं
 अवनयति । सोमाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं अवन-
 यति । भूःस्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं अवनयति । भ्रुवः
 स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं अवनयति । स्वः स्वाहा इति
 अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं अवनयति । भूर्भुवःस्वः स्वाहा इति अग्नौ
 हुत्वा मंथे संस्रवं अवनयति । ब्रह्मणे स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे
 संस्रवं अवनयति । क्षत्राय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं अ-
 वनयति । भूताय उत्पन्नाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं
 अवनयति । भविष्यते उत्पत्स्यमानाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा
 मंथे संस्रवं अवनयति । विश्वाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे
 संस्रवं अवनयति । सर्वाय स्वाहा इति अग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवं
 अवनयति ॥ ३ ॥

अर्थ—[प्राणादि देवतांविषयीं होम सांगून दुसऱ्या प्रकारानें
 होम सांगतो.] अग्नीलाही आहुति असो असें बालून ती आहुती
 देऊन मग पुनः त्या पात्रांत तुपाची धार सोडावी. चंद्राला आहुती
 देऊन तुपाची धार पुनः त्या पात्रांत आणून सोडावी. पृथिवीलो-
 काला आहुती देऊन पुनः तुपाची धार पात्रांत आणून सोडावी.
 भुवर्लोकाला आहुती देऊन पुनः तुपाची धार पात्रांत आणून सोडावी.
 स्वर्लोकाला आहुती देऊन पुनः तुपाची धार पात्रांत आणून सोडावी.
 मूलोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक ह्या तीन लोकांना आहुती अर्घत देऊन
 पुनः तुपाची धार पात्रांत आणून सोडावी. ब्रह्मदेवाला आहुती अ-
 ग्नीमध्ये देऊन पुनः तुपाची धार पात्रांत आणून सोडावी. क्षत्रियाला
 आहुती देऊन तुपाची धार पात्रांत सोडावी. उत्पन्न झालेल्या पदा-
 र्थाला आहुती देऊन पुनः तुपाची धार पात्रांत आणून सोडावी.
 उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थाला आहुती देऊन पुनः तुपाची धार पात्रांत
 सोडावी. जगताला आहुती देऊन तुपाची धार पात्रांत सोडावी. स-

वाला आहुती देउन पुनः तुपाची धार पात्रांत सोडावी' ॥ ३ ॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णम-
सि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिङ्गिय-
माणमस्युद्गीथमसि उद्गीथमानमसि श्रावितमसि
प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूर-
स्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति
॥ ४ ॥

टीका—मंथं स्पष्ट्वा जप्यमंत्रमाह ॥ अथैनमिति ॥ अथ एनं
मंथं अभिमृशति स्पृशति । भ्रमदसीत्यादिना मंत्रेण मंथस्थो परमात्मा
स्तूयते ॥ भ्रमदसीति ॥ हे परमात्मन् त्वं भ्रमत् असि ज्वलत् असि
पूर्ण असि प्रस्तब्धं असि हिंकृतं असि क्रियमाणं असि उद्गीथं
भसि उद्गीयमानं उच्चैः सामादिवेदैर्गीयमानः असि स्त्रावितं अमृ-
ताख्यमोक्षदाता असि प्रत्यास्त्रावितं भक्तं प्रति उपकारकर्त्ता असि
आर्द्रं क्लिन्नेदुःस्वरूपहिमे सन्दीप्तं अग्निरूपः असि विभूः व्यापकः
असि प्रभूः समर्थः असि अन्नं सर्वोपजीव्यं असि ज्योतिः प्रकाशकः
असि निधनं सर्वेषां नाशकः असि संवर्गः सर्वेषां चालकः वायुः असि
इति ॥ ४ ॥

अर्थ—[पात्राला स्पर्श करून ह्यणावयाचा मंत्र सांगतो.] नंतर
तो पात्राला स्पर्श करून असा मंत्र ह्यणतो की, हे परमेश्वरा, तू
चपल आहेस, प्रकाशित आहेस, पूर्ण आहेस, निश्चल आहेस, सर्वांचे
स्थान आहेस, यज्ञाचे प्रारंभी प्रस्तोतारानें हिं शब्दानें उच्चारिलेला
आहेस, यज्ञाचे प्रारंभी उद्गातारानें गाइलेला आहेस, मोठ्या स्वरानें

१. ह्या सर्व ठिकाणीं त्या त्या पदार्थांच्या अंतर्गामीं राहाणारा परमात्मा घेउन
त्याला आहुती द्यावयाच्या. त्यापासून परमात्मा प्रसन्न होउन त्या ठिकाणीं राहाणाऱ्या
देवताही प्रसन्न होतात.

सामवेदांनीं गाइलेला आहेस, मोक्ष देणारा आहेस, भक्तांनीं भक्ति केल्यावर त्यांच्यांवर प्रत्युपकार करणारा आहेस, दुःखरूपी बर्फाचा नाश करणारा अग्नि आहेस, सर्व व्यापक आहेस, समर्थ आहेस, सर्वांचे उपजीवनाचे साधन आहेस, प्रकाशक आहेस, सर्वांचा नाश करणारा आहेस, सर्वांचा चालक वायू आहेस ॥ ४ ॥

अथैनमुद्यच्छत्यामंस्यामं हि ते महि स हि
राजेशानोऽधिपतिः स मां राजेशानोऽधिपतिं
करोत्विति ॥ ५ ॥

टीका—मंथमुत्धृत्य जप्यमाह ॥ अथेति ॥ अथ पश्चात् एनं मंथं उद्यच्छति ऊर्ध्वं धत्ते “ आमंस्यामं हि ते महि ” इति मंत्रेण सः परमात्मा राजा ईशानः अधिपतिः सर्वेषां नियामकः अस्ति । सः राजा ईशानः मां अधिपतिं करोतु इति ॥ ५ ॥

अर्थ—[मंथाचे पात्राला उंच करून जप करण्याचा मंत्र सांगतो.] मंथपात्राला वरतीं धरतात आणि “ आमं स्यामं हि ते महि ” (ह्मणजे तूं सर्व जाणतोस व आह्मी तुझा श्रेष्ठपणा जाणतो) असा मंत्र उच्चारून असें ह्मणावें कीं, हे मंथामधील परमात्म्या, तूं सर्वांचा प्रकाशक, सर्वांचा नियामक व सर्वांवर अम्मल करणारा आहेस, हा राजा व नियामक मला अधिपति करो ॥ ५ ॥

अथेनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधुवाता ऋ-
तायते मधुक्षरन्ति सिन्धव माध्वान्नः सन्त्रोषधीर्भूः
स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्त मुतोपसो
मधुमत्पार्थिव रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता भुवः
स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयात् मधुमान्नो वन-
स्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः

स्वःस्वाहेति । सर्वाञ्च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च
मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वा-
हेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं
प्राक्च्छिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दि-
शामेकपुण्डरीकमस्याहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भू-
यासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व११शं
जपति ॥ ६ ॥

टीका—मंथभक्षणं मंत्रपूर्वकमाह ॥ अथेति ॥ अथ जपानंतरं
एनं मंथं आचामति अत्ति । सवितुः जगत्प्रसवितुः तत् वरेण्यं
वरेण्यमिति सावित्र्या एकः पादः मधु भद्रं उद्दिश्य वाताः वायवः
ऋतायते ऋतायंतु पवंतु । मधु मधुं उद्दिश्य सिंधवः नद्यः क्षरंति
प्रवहंतु । ओषधीः ओषधयाः नः अस्माकं माध्वीः भद्राः संतु इति
मंत्रमुक्त्वा भूःस्वाहा इति आचामति अत्ति । देवस्य भर्गः भरण-
गमनशीलं वरेण्यं रूपं धीमहि ध्यायेम । नक्तं रात्रिः मधु अस्तु ।
उत किंच उषसः सकाशात् मधुभद्रं अस्तु । पार्थिवं रजः मधुमत्
मद्विषये भद्रोपेतमस्तु । नः अस्माकं पिता द्यौः मधु अस्तु इति मंत्र-
मुक्त्वा भुवः स्वाहा इति आचामति । यः परमात्मा नः धियः प्रचो-
दयात् प्रेरयेत् तस्य देवस्य नः अस्माकं वनस्पतिः मधुमान् अस्तु ।
सूर्यः मधुमान् अस्तु । नः अस्माकं गावः माध्वीः भवंतु इत्युक्त्वा
स्वः स्वाहा इति आचामति । सावित्रीपादेन मधुमत्या भूरादिव्या-
त्तृत्या त्रिवारं भक्षणमुक्त्वा सर्वा च सावित्रीशिब्दितागायत्री सर्वाश्च
मधुमतीः सर्वाश्च व्याटतीः जप्त्वा भक्षयेदित्याह ॥ सर्वाचेति ॥ अहं
एव इदं सर्वं भूयासं स्वयोग्य सर्वपूर्तिमान् भवेयं इत्युक्त्वा सर्वा
सावित्री सावित्रीशिब्दिता गायत्री सर्वाः मधुमतीः च अनुच्य
भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति अन्वाह । अंततः अंते आचम्य मंथं

५ यित्वा पाणी प्रक्षाल्य अग्निं जघनेन अग्न्यपेक्षया नीचस्थले प्राक्शिराः संवसति प्रातः आदित्यं दिशां दिगवस्थितप्राणानां मध्ये एकपुंडरीकं असि मनुष्याणां मध्ये अहं एकपुंडरीकं श्रेष्ठः भूयासं इति मंत्रेण उपतिष्ठते । यथा यदा एतं अग्निं जघनेन आसीनः एत्य तदा अग्नितः वंशं जपति जपेत् ॥ ६ ॥

अर्थ—[मंथपात्रांतील पदार्थांचें भक्षण मंत्रपूर्वक सांगतो.] पूर्वी सांगितलेल्या मंत्राचा जप केल्यावर तें मंथपात्रांतील हव्य यजमानानें खावें. तो खाण्याचा प्रकार असा—“ तत्सवितुर्वरेण्यं ” (ह्यणजे जगाचा उत्पन्न करणारा अशा परमात्म्यांचें रूप वरण्याजोगें आहे) हा गायत्री मंत्राचा एक पाद उच्चारून “ मधुवाता-ऋतायते मधुक्षरंति सिधवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ” (ह्यणजे आमच्या सुखाकरितां वायु वाहोत, आमच्या सुखाकरितां नद्या वाहोत, आमच्या सुखाकरितां वनस्पती होवोत) हे मधुमतीचे तीन पाद उच्चारून “ भूः स्वाहा ” असे उच्चारून एक घास खावा. “ भर्गो-देवस्यधीमहि ” (ह्यणजे क्रीडा करणाऱ्या परमात्म्यांचें श्रेष्ठ, सर्वांचें पोषण करणारें व सर्वत्र असणारें अशा रूपांचें आह्मी ध्यान करितों) हा गायत्रीचा दुसरा पाद उच्चारून “ मधुनक्तमुतो-षसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधुद्वौरस्तु नः पिता ” (ह्यणजे रात्र आम्हाला सुखकारक होवो, प्रातःकालही सुखकारक होवो, पृथ्वीचे रजःकण आम्हाला सुखकारक होवोत, आमचा बाप आकाश हा आम्हाला सुखकारक होवो) हे मधुमतीचे तीन पाद उच्चारून “ भुवःस्वाहा ” असे ह्यणून दुसरा घास घ्यावा. “ धियोयोनिः प्रचोदयात् ” (ह्यणजे जो परमात्मा आमच्या बुद्धीला प्रेरणा करितो) हा गायत्रीचा तिसरा पाद उच्चारून “ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तुसूर्यः माध्वीर्गावो भवंतुनः ” (ह्यणजे आम्हाला वनस्पती सुखकारक होवो, आम्हाला सूर्य सुखकारक होवो, आमच्या गाई आम्हाला सुखकारक होवोत) हे मधुमतीचे तीन पाद उच्चारून “ स्वः

स्वाहा " असें ह्मणून तिसरा घास ध्यावा. [गायत्रीचा एक पाद, मधुमतीचा एक मंत्र व एक व्याहृति असें ह्मणून तीन वेळां घास ध्यावेत असें सांगितलें. आतां सर्व गायत्री, सर्व मधुमती व सर्व व्याहृती ह्या तिहींचा उच्चार करून घास ध्यावा असें सांगतो.] मला माझ्या योग्यतेप्रमाणें सर्व प्राप्त होवो असें अगोदर ह्मणून मग गायत्रीचे तीन पाद, सर्व मधुमती व सर्व व्याहृती ह्मणून नंतर मंथांतील पदार्थ खावा, नंतर हात धुऊन अग्नीच्या जवळ किंचित् खालपट बाजूला बसून पूर्वेस डोकें करून बसावें. पुनः सकाळीं सूर्यासमोर जाऊन त्याची अशी स्तुति करावी कीं, हे सूर्या, तूं दिशांमध्ये राहाणाऱ्या प्राणामध्ये श्रेष्ठ आहेस, ह्मणून मीही मनुष्यांमध्ये श्रेष्ठ होवो. पूर्वाप्रमाणें अग्नीजवळ किंचित् खालपट बाजूला बसून वंशाची स्तुति करावी ॥ ६ ॥

त^{१५} हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन^{१६} शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

टीका—जप्यवंशमाह ॥ तमिति ॥ तं एतं निर्माणक्रमसहितं मंथं आरुणिः अरुणस्यापत्यं उद्दालकः नामतः वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय अंतेवासिने शिष्याय उक्त्वा यः अधिकारी एनं महिमानं उक्त्वा शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत् सिचनंकुर्यात् शाखाः जायेरन् पलाशानि प्ररोहेयुः इति अपि उवाच ह ॥ ७ ॥

अर्थ—[जप करण्याजोगा मंत्र सांगतो.] अरुणाचा पुत्र उद्दालक नांवाचा ऋषि वाजसनीचा पुत्र याज्ञवल्क्य नांवाच्या आपल्या शिष्यालाही पूर्वी सांगितलेली विद्या सांगून असें ह्मणाला कीं, जर

कोणी ही विद्या जाणून वाळलेल्या झाडाच्या सोटावर पाणी शिपडिलें, तर त्याला फांद्या फुटतात व पानें येतात ॥ ७ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय
पैङ्गयायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनश् शुष्के
स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशा-
नीति ॥ ८ ॥

टीका—एतं निर्माणक्रमसहितं उ ह एव मथं वाजसनेयः या-
ज्ञवल्क्यः पैंग्याय मधुकाय अंतेवासिने उक्त्वा यः अधिकारी
एनं महिमानं उक्त्वा शुष्के स्थाणौ निषिचेत् सिचनं कुर्यात् तर्हि
शाखाः जायेरन् पलाशानि पर्णानि प्ररोहेयुः इति अपि
उवाच ॥ ८ ॥

अर्थ—वाळलेल्या झाडाच्या सोटावर पाणी शिपडिलें तर त्याला
फांद्या फुटतात व पानें येतात ह्या उत्पत्तिक्रमासहित हा मंत्र या-
ज्ञवल्क्यानें आपला शिष्य पिंगाचा पुत्र मधूक नांवाचा ह्याला सांगून
असें सांगितलें कीं, जर कोणी हा महिमा जाणून वाळलेल्या सोटावर
पाणी शिपडिलें तर त्या सोटाला फांद्या फुटतात व पानें येतात ॥८॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्ते-
वासिन उक्त्वोवाचापि य एनश् शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

टीका—पैंग्यः मधुकः भागवित्तये अंतेवासिने शिष्याय भा-
गवित्तये चूलाय एनं उ ह एव महिमानं उक्त्वा यः अधिकारी
एनं महिमानं ज्ञात्वा शुष्के स्थाणौ निषिचेत् तर्हि शाखाः जाये-
रन् पलाशानि पर्णानि प्ररोहेयुः इति अपि उवाच ह ॥ ९ ॥

अर्थ—पिंगाचा पुत्र मधूक ह्यानें आपला शिष्य भागवित्तीचा

पुत्र चूल नांवाचा ह्याला हा महिमा सांगून असें सांगितलें कीं, जर कोणी हा महिमा जाणून वाळलेल्या सोटावर पाणी शिंपडिलें तर त्या सोटाला फांद्या फुटतात व पानें येतात ॥ ९ ॥

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थू-
णायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनश् शुष्के
स्थाणौ निषिञ्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
शानीति ॥ १० ॥

टीका—एतं निर्माणक्रमसहितं मंथप्रकारं उ ह एव खलु भाग-
वित्तिः चूलः तन्नामा अंतेवासिने आयस्थूणाय जानकाय उक्त्वा यः
अपि एनं मंथं ज्ञात्वा शुष्के स्थाणौ उदकं निषिचेत् तर्हि शाखाः जा-
येरन् पलाशानि प्ररोहेयुः इति अपि उवाच ॥ १० ॥

अर्थ—हा सांगितलेला मंथाचा प्रकार भागवित्तीचा पुत्र चूल
नांवाचा ह्यानें आपला शिष्य आयस्थूण नांवाचा ह्याला सांगून असें
सांगितलें कीं, जर कोणी हा प्रकार जाणून वाळलेल्या सोटावर
पाणी शिंपडिलें तर त्याला फांद्या फुटतात व पानेंही येतात ॥ १० ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय
जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनश्
शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः प-
लाशानीति ॥ ११ ॥

टीका—एतं निर्माणक्रमसहितं मंथप्रकारं उ ह एव आय-
स्थूणः जानकिः अंतेवासिने जाबालाय सत्यकामाय इदं सर्वं
उक्त्वा यः अधिकारी एनं मंथं ज्ञात्वा शुष्के स्थाणौ उदकेन
निषिचेत् तर्हि शाखाः जायेरन् पलाशानि प्ररोहेयुः इति अपि
उवाच ॥ ११ ॥

अर्थ—आयस्थूणाचा मुलगा जानकी नांवाचा ह्याने आपला शिष्या जाबालाचा पुत्र सत्यकाम नांवाचा ह्याला हा निर्माण होण्याचा प्रकार सांगून असे सांगितले की, जर कोणी हे सर्व जाणून वाळलेल्या सोटाला पाणी शिंपडिले तर त्यापासून फांद्या फुटतात व पाने येतात ॥ ११ ॥

एतमु ह्येव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्ना पुत्राय वानंतेवासिने वाब्रूयात् ॥ १२ ॥

टीका—जाबालः सत्यकामः एतं उ ह एव निर्माणप्रकारं अन्तेवासिभ्यः शिष्येभ्यः उक्त्वा यः अपि कश्चिदपि एनं मंथादिनिर्माणप्रकारं ज्ञात्वा शुष्के स्थाणौ उदकं निषिचेत् शाखाः जायेरन् पलाशानि पर्णानि प्ररोहेयुः इति अपि उवाच । तं एतं अपुत्राय वा अनन्तेवासिने अशिष्याय वा न ब्रूयात् ॥ १२ ॥

अर्थ—जाबालाचा पुत्र सत्यकाम ह्याने हा पूर्वी सांगितलेला मंथाचा प्रकार आपल्या विद्यार्थ्यांना सांगून असे सांगितले की, जर कोणी ही विद्या जाणून वाळलेल्या झाडाच्या सोटावर पाणी शिंपिले तर त्यापासून फांद्या फुटतात व पाने येतात; जो आपला पुत्र किंवा शिष्य नसेल त्याला ही विद्या सांगू नये ॥ १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरःस्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान् दधिनि मधुनि घृत उप-

षिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति तृतीयं
ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

टीका—औदुंबरकंसेचमसेवेत्यादिपूर्वोक्तवाक्योपक्षितमनुक्तं भाग-
माह ॥ चतुरौदुंबरा इति ॥ औदुंबरः उदुंबरस्य विकारः चतुरः चतुः
प्रकारकः भवति तद्यथा औदुंबरः स्रुवः औदुंबरः चमसः औदुंबरः
इध्मः औदुंबर्यौ उपमंथन्यौ अरणी इति चत्वारः पदार्थाः भवंति
ग्राम्याणि दशधान्यानि भवंति तद्यथा व्रीहियवाः तिलमाषाः
अणुप्रियंगवः गोधूमाः च मसूराः खल्वाः च खलकुलाः च ता-
न् पिष्टान् दधिनि मधुनि घृते उपसिंचितं मंथितं कृत्वा आज्यस्य
आज्यभागं जुहोति ॥ १३ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

अर्थ—[पूर्वी उंबराच्या लांकडाचीं कंस व चमस हीं दोन पात्रे
सांगितलीं; त्यांशिवाय आणखी लागणारे जे पदार्थ पूर्वी सांगितले
नाहीं ते सांगतो.] उंबराचीं चार प्रकारचीं पात्रे आहेत. तीं
अशीं कीं, उंबराची पळी तूप घालण्याकरितां असते; उं-
बराचें चमस नांवाचें पात्र असतें; उंबराच्या समिधा असतात; उं-
बराचे अरणी (ह्यणजे ज्या दोन लांकडांचें घर्षण करून त्यापासून
अग्नि पडतो तीं); तसेंच गांवांत असणारीं दहा प्रकारचीं धान्ये आहेत.
तीं हीं. तांदुळ, जव, तिळ, उडीद, बरग, राळें, गहूं, मसूरा, डाळ,
व हुलगें. ह्या सर्वांचें पीठ करून तें पीठ दहीं, मध, तूप, ह्या सर्वांत
मिसळावें. तें मिसळल्यावर चांगलें पातळ करून वर आलेल्या तुपाचें
हवन करावें ॥ १३ ॥ ह्याप्रमाणें तिसरा ब्राह्मण संपला.

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आ-
पोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फ-
लानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

टीका—अनेनोपनिषदुक्तविधानेनजातः पुत्रः स्वर्गापवर्गयोग्यो

भवतीति भावेन तृतीयखंडादौ तस्यावेदिरित्यादिनागृहिणां वामदेवाख्यं यज्ञं वक्तुं तदुपयुक्तमाह ॥ एषामिति एषां पृथिव्यादीनां वैभूतानां मध्ये पृथिवी तन्नामकं भूत रसः रसस्थानापन्ना पृथिव्याः संबंधिन्यः आपः उदकानि अपां अप्संबंधिन्यः ओषधयः प्रसिद्धौषधयः ओषधीनां तत्संबंधीनि पुष्पाणि पुष्पाणां तत्संबंधीनि फलानि फलानां फलसंबंधी पुरुषः पुरुषस्य तत्संबंधी रेतः भवति ॥ १ ॥

अर्थ—[पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होम केल्यावर मग त्यापासून झालेला पुत्र स्वर्ग व मोक्ष मिळविण्याजोगा होतो अशा अभिप्रायानें तिसऱ्या खंडाच्या आरंभापासून यज्ञाचा प्रकार सांगून गृहस्थाश्रमी-लोकांना वामदेव नांवाचा यज्ञ सिद्ध करण्याकरितां त्याचें उपयुक्त साधन सांगतो.] पृथिवी, उदक, तेज, वायू, व आकाश ह्या पांच भूतांमध्ये पृथिवी ही रसस्थानापन्न आहे. त्या पृथिवीचा व उदकाचा परस्पर संबंध आहे. त्या उदकाच्या योगानेंच सर्व वनस्पती होतात. वनस्पतीच्या योगानेंच फुलें होतात. फुलांच्या योगानेंच फळें होतात. फळांच्या योगानेंच पुरुष होतो. पुरुषापासून रेत होतें ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं समृजे तां सृष्ट्याऽथ उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्य सृजत् ॥ २ ॥

टीका—यदर्थं रेतसः श्रेष्ठचमुक्तं तदाह ॥ सहेति ॥ सः प्रजापतिः ब्रह्म अस्मै अस्य रेतसः प्रतिष्ठां आधारं कथं कल्पयानि इति हंत हर्षेण ईक्षांचक्रे आलोचितवान् ह । सः एवमेवमीक्षावान् स्त्रियं समृजे। तां सृष्ट्वा अथः कृत्वा उपास्त मैथुनाख्यं कर्म कृतवान् ।

तस्मात् अद्यतनोपि स्त्रियं अधः कृत्वा उपासीत । सः प्रजापतिः
एतं प्रांचं प्राक्कालीनं ग्रावायणं ग्रावनिभं रेतः आत्मनः एव आ-
त्मनैव समुदधारयेत् निष्कासयेत् । तेन एव निष्कासितेनैव रेतसा
एनां स्त्रियं अभ्यमृजत् संयोजितवान् ॥ २ ॥

अर्थ—[कशासाठीं रेतार्चे श्रेष्ठत्व सांगितलें तें सांगतो.] ब्रह्म-
देवानें रेत ठेवण्यास आधार उत्पन्न करावा अशी इच्छा धरून
मोढ्या आनंदानें विचार केला. विचार केल्यावर स्त्री उत्पन्न केली.
स्त्रीला उत्पन्न करून तिला खालीं करून तिच्याशीं मैथुन केलें.
ह्मणून अजूनपर्यंतही पुरुषानें स्त्रियेला खालीं करून तिच्याशीं मैथुन
करावें. ब्रह्मदेवानें आपलें प्राचीनकालचें जुनें दगडासारखें दृढ
असें रेत बाहेर काढून तें रेत स्त्रियेच्या ठिकाणीं उत्तम प्रकारें
ठेविलें ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्मार्माधिष-
वणे समिधो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै
वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य
लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासञ्चरत्यासांश्च
स स्त्रीणांश्च सुकृतं वृद्ध्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोप-
हासञ्चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

टीका—तस्याः स्त्रियाः उपस्थः वेदिः लोमानि बर्हिः चर्म चर्मणी
अधिषवणे अधिषवणफलके मध्यतः मध्यदेशे विद्यमानौ तौ मुष्कौ
वृषणौ योनिपार्श्वयोः कठिनौमांसखंडौ समिधः समिधौ । तस्य फलमाह
॥सयावानिति॥ यः एवं प्रजापतिनैवमनुष्ठितमिति विद्वान् तदा भगवन्म-
नस्कः स्त्रियं अधः कृत्वा उपहासं संगं चरति करोति सः वाजपे-
येन तन्नामकयागेन यजमानस्य भगवंतमाराधयतः सः प्रसिद्धः या-

वान् ह वै लोकः भवति तावान् लोकः अस्य ज्ञानिनः लोकः भवति । किंच आसां भुज्यमानानां स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते आदत्ते च । अथ अर्थांतरे यः इदं अविद्वान् अधः उपहासं चरति स्त्रीसंगं करोति अस्य अविदुषः सुकृतं स्त्रियः वृंजते स्वीकुर्वति ॥ ३ ॥

अर्थ—स्त्रियेची योनि ही वेदि (ह्यणजे यज्ञामधील एक स्थान आहे), योनीवरील केस हे दर्भ आहेत, तिचे दोहों बाजूंची कातडी ही अधिषवण (ह्यणजे सोमरस काढण्याचे साधन) आहे, व योनीच्या दोहों बाजूंस जे दोन मांसाचे तुकडे आहेत ते समिधा आहेत. [असें जाणणाऱ्यास काय फळ मिळते तें सांगतो.] ब्रह्मदेवानें स्त्रीसंग स्वतः केला असें जाणून जो भगवंताचे ठिकाणीच मन लावतो व स्त्रियेला खालीं करून तिजवरोवर संग करतो, त्याला वाजपेययज्ञ करणाऱ्या भगवद्भक्ता इतकें फळ मिळते, ह्यणजे भगवद्भक्तानें निष्कामपणानें वाजपेययज्ञ केला असतां ज्या लोकाची प्राप्ति होते तो लोक मिळतो, आणि ज्या स्त्रियेशीं संग करितो त्या स्त्रियेनें केलेलें पुण्य त्यास मिळते. परंतु वामदेवयज्ञ पूर्वीं ब्रह्मदेवानें केला असें न जाणून जर त्यानें स्त्रीसंग केला तर ती त्याचे पुण्य हरण करते ॥ ३ ॥

एतद्द्व स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैत-
द्द्व स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्द्व स्म वै
तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्म-
णायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माँल्लोकात्प्रयन्ति
य इदमविद्वान्सोऽधोपहासञ्चरन्तीति बहु वा इ-
दं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दन्ति ॥ ४ ॥

टीका—एवमुक्तप्रकारेणोपहासप्रकारज्ञानपूर्वमुपहासचरणं श्रेयः साधनमित्येतत् वृत्त्वसंमत्या दृढयति ॥ एतद्द्वस्मेति ॥ आरुणिः अरुणापत्यं उद्दालकः तन्नामा तद्विद्वान् पूर्वोक्तोपहासप्रकारं विद्वान्

एतत् पूर्वोक्तप्रकारात्मकं ह आह स्म वै । मौद्गल्यः मुद्गलापत्यं नाकः
तन्नामा तद्विद्वान् पूर्वोक्तं जानन् एतत् पूर्वोक्तं ह आह स्म वै ।
हारितः हरितापत्यं कुमारः तन्नामा तद्विद्वान् एतत् पूर्वोक्तं ह आह
स्म वै । मुनित्रयेणापि किमुक्तमित्यत आह ॥ बहव इति ॥ ये इदं
अविद्वांसः अजानंतः अधोपहासं चरन्ति कुर्वन्ति ते बहवः मर्याः
मर्याः ब्राह्मणायनाः ब्राह्मणा इव आचरन्तः ब्राह्मणाभासा इति यावत्
निरिन्द्रियाः विसुकृतः विगतसुकृताः अस्मात् लोकात् प्रयन्ति ।
उपहासं विना रेतस्कंदने प्रायश्चित्तं वक्तुमाह ॥ बहुवा इति ॥ सु-
प्तस्य वा जाग्रतः वा बहु रेतः स्कंदति वै ॥ ४ ॥

अर्थ—[वर सांगितल्याप्रमाणे मैथुनाचा प्रकार जाणून मैथुन
केले तर ते मोक्षकारक होते हे वृद्ध विद्वानांची संमति दाखवून दृढ
करतो.] अरुणेचा मुलगा उद्दालक ह्याने पूर्वी सांगितलेला मैथुनाचा
प्रकार जाणून त्याने तो प्रकार दुसऱ्यास सांगितला. तसेच मुद्ग-
लाचा मुलगा राक ह्याने पूर्वी सांगितलेला मैथुनाचा प्रकार
जाणून तो प्रकार दुसऱ्यास सांगितला. तसेच, हरीताचा मुलगा
कुमार ह्यानेही पूर्वी सांगितलेला मैथुनाचा प्रकार जाणून तो प्रकार
दुसऱ्यास सांगितला. [ह्या तीन ऋषींनी काय सांगितले हे सां-
गतो.] जे हे वर सांगितलेले न जाणतां मैथुन करितात असे बहुत
मरणारे, ब्राह्मणासारखे भासणारे, इंद्रियांचे संयमन न करणारे,
व चांगलीं कर्मे न करणारे लोक ह्या लोकीं मरून पुनः प्रपंचांत
पडतात. [मैथुन केल्याशिवाय रेत पडले असतां काय प्रायश्चित्त
आहे हे दर्शविण्याकरितां सांगतो.] निजलेल्या अथवा जाग्या
मनुष्याचे पुष्कळ रेत (मैथुन केल्याशिवाय) पडते ॥ ४ ॥

तदभिमृषेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृ-
थिवीमस्कांत्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदप । इदमहं तद्रेत
आददे पुनर्मांमैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः ।

पुनरग्निर्धिष्ण्यो यथा स्थानं कल्पन्तामित्यनामि-
काङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा नि-
मृज्यात् ॥ ५ ॥

टीका—तदाकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमाह ॥ तदिति ॥ तत् रेतः अ-
भिपृशेत् स्पृष्ट्वा अनुमंत्रयेत् वा वै अभिमंत्रयेदित्यर्थः ॥ मंत्रमाह ॥
यन्मइति ॥ यत् मेरेतः अद्य पृथिवीं अस्कांत्सीत् यत् रेतः ओषधीः
अपि असरत् प्राप्नोत् यत् रेतः अपः उदकानि प्राप्नोत् तत् इदं रेतः
अहं आददे । तत्र मंत्रमाह ॥ पुनरिति ॥ मा मां इंद्रियं पुनः एतु ।
मां तेजः पुनः एतु । मां भगः पुनः एतु । मां धिष्ण्यः अग्निः
पुनः एतु । आगतानीन्द्रियादीनि यथास्थानं कल्पन्तां इति अना-
मिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्वेतः आदाय स्तनौ अंतरेण स्तनयोर्मध्ये वा
भ्रुवौ अंतरेण भ्रुवोर्मध्ये वा निमृज्यात् लिपेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—[अशा वेळीं काय प्रायश्चित्त करावयाचें तें सांगतो.
रेताला स्पर्श करून मंत्र ह्मणावा. [मंत्र सांगतो.] माझे जें रेत
आज पृथ्वीवर पडलें, जें रेत वनस्पतीवर गेलें, जें रेत पाण्यांत गेलें,
तें रेत मी घेतों. [त्याविषयीं मंत्र सांगतो.] मला इंद्रिय पुनः
मिळो, मला तेज पुनः येवो, मला ऐश्वर्य पुनः येवो, मला धिष्ण्य-
नामक अग्नि पुनः प्राप्त होवो, आलेलीं इंद्रियें इत्यादिक आप-
आपल्या ठिकाणीं राहोत, असा मंत्र ह्मणून करंगळीशेजारील बोट
व अंगठा ह्या दोहोंनीं तें रेत घेऊन आपल्या दोन थानांच्या मध्ये
अथवा दोन भिवयांमध्ये लावावें ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत्
मयि तेज इंद्रियं यशो द्रविणश्च सुकृतमिति श्रीर्ह
वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं
यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

टीका—प्रायश्चित्तप्रसंगादन्यस्यापितदाह ॥ अथ यदीति ॥ अथ यदि आत्मानं स्वदेहं उदके परिपश्येत् प्रतिबिंबं पश्येत् तत् प्रतिबिंबतया परिणतमुदकं अभिमृशेत् स्पृष्ट्वा अभिमंत्रयेत् । तत्र मंत्रमाह ॥ मयीति ॥ मयि तेजः इंद्रियं यशः द्रविणं सुकृतं अस्तु इति स्त्रीभिरुपहासस्येत्यंभावमाह ॥ श्रीरिति ॥ एषा स्त्रीणां मध्ये यत् या मलोद्गासाः ऋतुमती या स्त्री सा श्रीः शोभना ह वै प्रसिद्धिः । तस्मात् स्त्रीत्वात् मलोद्गाससं मलवद्गाससं यशस्विनीं स्नानादिशुद्धां अभिक्रम्य गत्वा उपमंत्रयेत् संगमार्थं वदेत् ॥ ६ ॥

अर्थ—[प्रायश्चित्त सांगण्याच्या प्रसंगारून दुमऱ्या एका दोषाचें प्रायश्चित्त सांगतो.] आणखी जर पाण्यांत आपलें प्रतिबिंब पाहिलें तर तें ज्या ठिकाणीं पडलें असेल त्या ठिकाणीं पाण्याला स्पर्श करून असा मंत्र ह्मणावा कीं, माझ्यामध्ये तेज, शक्ति, यश, द्रव्य व पुण्यकर्म असो. [स्त्रियांबरोबर मैथुन करण्याचें तत्व सांगतो.] स्त्रियांमध्ये जी नाहाण आलेली असेल ती चांगली आहे. ह्मणून विटाळशी नाहून जी शुद्ध झाली असेल व जिची कीर्ति चांगली असेल तिच्याकडे जाऊन मैथुनाविषयीं गोष्ट काढावी ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्
सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पा-
णिना वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा
यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥

टीका—सा एवमुपमंत्रिता स्त्री अस्मै पुंसे कामं उपहासं न दद्यात् चेत् एनां स्त्रियं अवक्रीणीयात् । शिक्षांतरं चाह ॥ साचेदिति ॥ सा एवमुपमंत्रिता स्त्री अस्मै पुंसे कामं न एव दद्यात् चेत् एनां स्त्रियं यष्ट्या वा पाणिना वा उपहृत्य ताडयित्वा अतिक्रामेत् त्यक्त्वा गच्छेत् । गमने वक्तव्यमाह ॥ इंद्रियेणेति ॥ मदीयेन

इन्द्रियेण यशसा ते यशः आददे गृण्हामि इति वाच्यं । सा स्त्री अयशा एव भवति ॥ ७ ॥

अर्थ—पुरुषाने मैथुनाविषयी गोष्ट काढल्यावर जर तिने मैथुन करूंक दिले नाही तर तिला पैसे देऊं करावे. [दुसरी शिक्षा सांगतो.] जर तिने मैथुन करूंक दिले नाहीच, तर तिला काठीने किंवा हाताने मारून तिला सोडून जावे. [जातांना काय बोलावे तें सांगतो.] मी आपल्या शक्तीने व यशाने तुझे यश घेतों. मग ती स्त्री अपेशी होते ॥ ७ ॥

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आ-
दधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥

टीका—सा पुंसा याच्यमाना स्त्री अस्मै पुंसे भोगं दद्यात् चेत् तदा मदीयेन इन्द्रियेण च यशसा ते तव यशः आदधामि इति पुंसा वाच्यं ततः तौ दंपती यशस्विनौ एव भवतः ॥ ८ ॥

अर्थ—स्त्रियेपुढे मैथुनाची गोष्ट काढल्यावर जर तिने त्याला भोग दिला, तर त्याने असें बोलावे कीं, मी आपल्या इंद्रियाने व यशाने तुला यश देतो. नंतर ते दोघे स्त्री पुरुष यशस्वी होतात ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय
मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपे-
दङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे स त्वमङ्ग
कषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति
॥ ९ ॥

टीका—उपहासे इत्थं भावांतरमाह ॥ सयामिति ॥ एषा मा मां कामयेत इति यां सः पुमान् इच्छेत् तस्यां अर्थं शिश्रं निष्ठाय निधाय मुखेन मुखं सन्धाय अस्याः उपस्थं अभिमृश्य स्पृष्ट्वा

जपेत् । जपमंत्रमाह ॥ अंगादंगादिति ॥ अंगात् अंगात् प्रत्यंगात्
संभवसि । हृदयात् अधिजायसे । हे अंग सत्त्वं कषायः असि ।
इमां अमूं मयि दिग्धविद्धां इव औषधलिप्तेव विद्धां परवशं आदय
संपादय इति जपेत् ॥ ९ ॥

अर्थ—[मैथुनाविषयीं दुसरें एक तत्व सांगतो.] आपणाबरो-
बर मैथुन करण्याची स्त्रीने इच्छा करावी अशी इच्छा ज्या पुरुषास
असेल त्याने तिच्या (योनी)मध्ये शिश्र ठेवून तोंडाशी तोंड लावून
तिच्या उपस्थाला स्पर्श करावा आणि मंत्र ह्मणावा. [कोणता मंत्र
तो सांगतो.] प्रत्येक अंगापासून तूं उत्पन्न होतोस, तूं हृदयापासून
मुख्यत्वेकरून उत्पन्न होतोस; हे रेत, तूं अन्नाचा अर्क आहेस, जसा
औषधाचा लेप आंगाला चिकटून राहातो तशी ही स्त्री मला चिक-
टून राहिल असें कर ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं नि-
ष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रि-
येण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥१०॥

टीका—उपहासे इत्थं भावांतरमाह ॥ अथ यामिच्छेदिति ॥
अथ अर्थांतरे गर्भं न दधीत इति यां स्त्रियं पुरुषः इच्छेत् तस्यां
अर्थं शिश्रं निष्ठाय निधाय मुखेन मुखं संधाय अभिप्राण्य श्वासं
मुक्ताः अपान्यात् श्वासं संगृह्णीयात् । तत्र जाप्यमंत्रमाह ॥ इंद्रि-
येणेति ॥ इंद्रियेण मदीयेन रेतसा ते रेतः आददे इति जपन् अभि-
प्राण्यात् अपान्यादित्यर्थः । सा अरेता एव गर्भहीनैव भवति ॥१०॥

अर्थ—[मैथुन करण्याविषयीं दुसरें तत्व सांगतो.] आणखी जर
स्त्रीला गर्भ राहूं नये अशी पुरुषाची इच्छा असेल, तर त्याने तिच्या
(योनी)मध्ये शिश्र ठेवून व तोंडाशी तोंड लावून नंतर श्वास सोडून
पुनः आंत घ्यावा आणि असें करितांना मंत्र ह्मणावा. [कोणता मंत्र

ह्यणावयाचा तो सांगतो.] माझ्या रेतानें तुझे रेत मी घेतों. असें केलें असतां ती स्त्री गर्भार होत नाही ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेदधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायापाण्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

टिका—अथ गर्भं दधीत इति यां पुमान् इच्छेत् तस्यां अर्थं शिश्रं निष्ठाय निधाय मुखेन मुखं सन्धाय अपान्य श्वासमादाय अभिप्राण्यात् श्वासं मुंचेत् । तदानीं जप्यं मंत्रमाह ॥ इंद्रियेणेति ॥ मदीयेन इंद्रियेण रेतसा ते रेतः आदधामि प्रक्षिपामि इति मंत्रमुच्चार्य अपान्यादभिप्राण्यादित्यर्थः । ततः सा गर्भिणी एव भवति ॥ ११ ॥

अर्थ—आणखी जर स्त्री गर्भार व्हावी अशी पुरुषाची इच्छा असेल, तर त्याने तिच्या (योनी)मध्ये शिश्र ठेवून व तोंडाशी तोंड लावून नंतर श्वास आंत घेऊन मग श्वास सोडावा आणि असें करितांना मंत्र ह्यणावा. [कोणता मंत्र ह्यणावयाचा तो सांगतो.] इंद्रियानें माझ्या रेतानीं तुझे रेत मिळवितों. असें केलें असतां ती स्त्री गर्भार होते ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तेञ्चद्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तआददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूस्तआददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा सुकृते तआददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आद-

देऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मा-
ल्लोकात्प्रैति यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः शपति तस्मा-
देवविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवं
वित्परो भवति ॥ १२ ॥

टीका—उपहासप्रयुक्तमभिचारमाह ॥ अथ यस्येति ॥ अथ
यस्य जायायै जायायाः जारः स्यात् तं द्विष्यात् चेत् आम-
पात्रे अपक्रपात्रे अग्निं उपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिः तीर्त्वा
प्रस्तार्य तस्मिन् एताः शरभृष्टीः शरवृष्टीः शरस्तंबानि स-
र्पिषाक्ताः घृताद्राणि प्रतिलोमाः प्रतिलोमानि जुहुयात् । होममंत्रमाह
॥ ममेति ॥ मम समित्थे संदीप्तेभार्याग्नौ असौ अदोनामा अदोरूपः
इति त्वं अहौषीः रेतोनिहितवानभूः । ते तादृशनामरूपादिमतस्तव
प्रागापानौ आददे गृण्हामि इति मम समित्थे संदीप्ते भार्याग्नौ
असौ अदोनामा अदोरूपः त्वं अहौषीः रेतोनिहितवानभूः । ते तव
पुत्रपशून् आददे गृण्हामि । मम समित्थे संदीप्तेभार्याग्नौ असौ इति
त्वं अहौषीः । ते तव इष्टासुकृते^१ इष्टं यजनं सुकृतं स्नानदानादिकं
पुण्यं आशापराकाशौ अभिलाषतेजसी आददे गृण्हामि । स च होमो
अमोघ एव भवतीत्याह ॥ स वा इति ॥ सः एषः जारः वै निरिन्द्रियः
विसुकृत् अपुण्यः अस्मात् लोकात् अस्माद्देहात् प्रैति देहं त्यज-
ति म्रियते । एवं उक्तप्रकारेण अभिचारं विद्वान् ब्राह्मणः यं शपति
सोऽपि निरिन्द्रियादिर्भवति । ततः किमित्यत आह ॥ तस्यादिति ॥
तस्मात् एवं उक्तप्रकारेणाभिचारं विद्वान् श्रोत्रियस्य दारेण स्त्रिया
उपहामं न कुर्यात् उत न इच्छेत् । उपहासकरणे बाधकमाह ॥ एव-
मिति ॥ हि एवंवित् अभिचारवित् उपहासं श्रोत्रियदारेण करोति चेत्
परः वैरी भवति ॥ १२ ॥

अर्थ—[आपल्या स्त्रीबरोबर दुसऱ्या कोणी संग केला तर त्याला मारण्याचा प्रकार सांगतो.] आतां ज्या पुरुषाच्या बायकोला एखादा जार असेल आणि त्यास त्या जाराला मारावयाची इच्छा असेल, तर एक कच्या मातीच्या पात्रांत अग्नि ठेवून त्याच्या चाहों बाजूनी उलटे दर्भ पसरावेत आणि ते दर्भ तुपानें भिजवून त्यांचा अग्रभाग वरती करून त्यांचा अग्रिमध्यें होम करावा. [होम करतांना काय मंत्र ह्मणावयाचा तो सांगतो.] अमुक नांवाच्या अमुक रूपाच्या जारा, तूं माझ्या स्त्रीरूपीं अग्रीं आपलें वीर्य ठेविलेंस, ह्मणून मी तुझे प्राण व अपान ह्या वायूंना घेतों. माझ्या तयार असलेल्या स्त्रीरूप अग्रिमध्यें तूं अमुक नांवाचा अमुक रूपाचा आपलें वीर्य ठेविलेंस, ह्यास्तव तुझे पुत्र पशु इत्यादिक मी घेतों (ह्मणजे मी तुला ठार मारतों व तुझे पुत्रपशूंनां ही ठार मारतों.) माझ्या स्त्रीरूपीं अग्रिमध्यें तूं अमुक नांवाचा अमुक रूपाचा आपलें वीर्य ठेविलेंस ह्याकरितां तुझे यज्ञादिक व स्नानसंध्यादिक ह्यांचें पुण्य, तुझी आशा व तुझे तेज हें सर्व हरण करितों. [तो होम व्यर्थ होतच नाही असे सांगतो.] होम केल्यावर तो जार शिथिल इंद्रियाचा होऊन व पुण्यरहित होऊन शेवटीं मरतो. हा मारण्याचा प्रकार जाणणाऱ्या कोणा ब्राह्मणानें दुसऱ्यास शाप दिला तर तोही शिथिल इंद्रियाचा होऊन मरून जातो. [ह्यावरून काय सिद्ध झालें तें सांगतो.] ह्मणून अशा रीतीनें मारण्याचा प्रकार जाणणाऱ्यानें विद्वान् श्रोत्रियाच्या पत्नीबरोबर संग करूं नये, येवढेंच नाही तर संगाची इच्छा सुद्धां करूं नये. [संग करण्याविषयीं बाधक सांगतो.] असा मारण्याचा प्रकार जाणणाऱ्या विद्वानानें जर श्रोत्रियाच्या पत्नीबरोबर संग केला तर तो वैरी होतो ॥ १२ ॥

अथ यस्य जायामार्त्तवं विन्देत्त्र्यहं कश्चिसेन

पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरा-
त्रान्त आप्तुत्य व्रीहिनवघातयेत् ॥ १३ ॥

टीका—स्त्रियो रजस्वलात्वप्राप्तौ कर्तव्यमाह ॥ अथेति ॥ अथ
यस्य जायां पत्नीं आर्त्तवं रजः विंदेत् प्राप्नुयात् त्र्यहं त्रिदिनं कं-
सेन खर्वपात्रेण पिबेत् । अहतवासाः अधौतवासाः भवतु । एनां
वृषलः शूद्रः न वृषली शूद्री वा न उपहन्यात् न स्पशेत् । त्रिरा-
त्रान्ते आप्तुत्य स्नात्वा व्रीहीन् धान्यादीन् अवघातयेत् ॥ १३ ॥

अर्थ—[स्त्रियेला ऋतु प्राप्त झाला असतां काय करावें तें सां-
गतो.] आणखी कोणाच्या बायकोला ऋतु प्राप्त झाला तर तिने
तीन दिवसपर्यंत लहान भांड्याने पाणी प्यावें व न धुतलेलें वस्त्र नेसावें.
शूद्रानें किंवा शूद्रिणीनें तिला स्पर्श करूं नये. तीन रात्री गेल्यावर
स्नान करून तांदुळ इत्यादि धान्ये सडावार्ति ॥ १३ ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्म-
न्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

टीका—अथ यामिच्छेत् गर्भं दधीतेतिप्रकृतपुत्रार्थं कर्तव्यमाह ॥
स य इच्छेदिति ॥ यः सः गर्भकर्त्ता मे पुत्रः शुक्लः गौरः जायेत
वेदं अनुब्रवीत सर्वं आयुः इयात् प्राप्नुयात् इति इच्छेत् क्षीरौदनं
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तं दंपती अश्रीयातां जनयित वै तादृशपुत्रं
जनयितुं ईश्वरौ समर्थौ भवतः ॥ १४ ॥

अर्थ—[जर स्त्री गर्भार व्हावी अशी इच्छा असेल, तर पुत्र
होण्याला काय केलें पाहिजे तें सांगतो.] जर कोणाला आपणास
मुलगा गोरा, एक वेद ह्मणणारा व पूर्ण आयुष्याचा व्हावा अशी
इच्छा असेल तर दुधांत भात शिजवून त्यांत तूप घालून त्या स्त्री-

पुरुषांनीं खावा, ह्यगजे ते दोषे तसा पुत्र उत्पन्न करण्यास समर्थ होतात ॥ १४ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वै ॥ १५ ॥

टीका—अथ मे पुत्रः कपिलः पिङ्गलः जायेत द्वौ वेदौ अनुब्रुवीत सर्व आयुः इयात् इति यः इच्छेत् तर्हि दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तं दंपती अश्रीयातां । तदा तौ दंपती जनयित्वै तादृशपुत्रं जनयितुं ईश्वरौ समर्थौ भवतः ॥ १५ ॥

अर्थ—जर आपल्याला मुलगा काळा व तांबूस रंगाचा दोन वेद ह्यगणारा व पूर्ण आयुष्याचा असा व्हावा अशी इच्छा असेल तर दद्यांत भात शिजवून त्यांत तूप घालून त्या स्त्रीपुरुषांनीं खावा, ह्यगजे ते स्त्रीपुरुष तसा पुत्र उत्पन्न करण्यास समर्थ होतात ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयित्वै ॥ १६ ॥

टीका—अथ मे पुत्रः श्यामः लोहिताक्षः जायेत त्रीन् वेदान् अनुब्रुवीत सर्व आयुः इयात् इति यः इच्छेत् तर्हि तौ दंपती उदोदनं उदकपक्कमन्नं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तं दंपती अश्रीयातां । तदा तौ जनयित्वै तादृशपुत्रं जनयितुं ईश्वरौ समर्थौ भवतः ॥ १६ ॥

अर्थ—जर आपल्याला मुलगा काळ्या रंगाचा व लाल डोळ्यांचा, तीन वेद ह्यगणारा व पूर्ण आयुष्याचा असा व्हावा अशी

इच्छा असेल, तर पाण्यांत शिजवून त्यांत तूप घालून त्या स्त्रीपुरुषांनी खावा, हागजे ते दोवे तमा पुत्र उत्पन्न करण्यास समर्थ होतात ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायत सर्व-
मायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-
श्रीयातामीश्वरौ जनयित वै ॥ १७ ॥

टीका—अथ मे दुहिता पंडिता जायेत सर्व आयुः इयात् इति यः इच्छेत् तर्हि तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तं तौ दंपती अश्रीयातां । तेन तौ दंपती जनयित वै तादृशीं दुहितरं जनयितुं ईश्वरौ समर्थौ भवतः ॥ १७ ॥

अर्थ—जर आपल्याला मुलगी पंडित व पूर्ण आयुष्याची व्हावी अशी इच्छा असेल, तर तीळ व तांदुळ एकत्र शिजवून त्यांत तूप घालून त्या स्त्रीपुरुषांनी खावें, हागजे तशी मुलगी उत्पन्न करण्यास ते स्त्रीपुरुष समर्थ होतात ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः स-
मितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत स-
र्वा न्वेदानबुद्धीत सर्वमायुरियादिति मांसौ-
दनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जन-
यितवा औक्षणेन वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥

टीका—अथ मे पुत्रः पंडितः विजिगीतः जेता समितिगमः सभाप्रवेशा शुश्रूषितां श्राव्यां वाचं वाणीं भाषिता वक्ता जायेत सर्वान् वेदान् अनुबुद्धीत सर्व आयुः इयात् इति यः इच्छेत् तर्हि औक्षणेन गोवृषभं भक्षित्वा वा ऋषभेण बलीवर्द्धमंत्रं भक्षित्वा मांसेन मांसौदनं मांसमिश्रितमोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तं तौ दंपती अश्रीयातां जनयित वै तादृशं पुत्रं जनयितुं ईश्वरौ समर्थौ भवतः ॥ १८ ॥

अर्थ—जर आपल्याला मुलगा पंडित, दुसऱ्याला जिकणारा, स-
मंत बसणारा, गोडे बोलणारा, सर्व वेद ह्मणणारा, व पूर्ण आयुष्याचा
भसा व्हावा अशी इच्छा असेल, तर विनवडविलेल्या खोंडाचें
अथवा वडविलेल्या बैलाचें मांस व भात एकत्र शिजवून त्यांत
तूप घालून त्या स्त्रीपुरुषांनीं खावें, ह्मणजे तसा पुत्र उत्पन्न करण्यास
ते स्त्रीपुरुष समर्थ होतात ॥ १८ ॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं वेष्टयि-
त्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनु-
मतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति
हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षा-
ल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्ष-
त्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां संजायां
पत्या सहेति ॥ १९ ॥

टीका—सत्पुत्रोत्पत्युपयुक्तं होममाह ॥ अथाभिप्रातरेवेति ॥ अथ
अभिप्रातः एव स्थालीपाकावृताज्यं दध्नेः वेष्टयित्वा स्थालीपा-
कस्य उपघातं स्थाल्यां पक्वचरोभागं जुहोति । होमे मंत्रानाह ॥
अग्नये इत्यादिना ॥ अग्नये स्वाहा अनुमतये स्वाहा सत्यप्रसवाय
सत्पुत्रजनयित्रे सवित्रे देवाय स्वाहा इति हुत्वा हुतशेषं उत्धृत्य
प्राश्नाति । स्वयं प्राश्य इतरस्याः जायायै प्रयच्छति ददाति ।
पाणी प्रक्षाल्य उदपात्रं उदकपात्रं पूरयित्वा तेन पुण्याहोदकेन
एनां त्रिः अभ्युक्षति । अभ्युक्षणे मंत्रमाह ॥ उत्तिष्ठेति ॥ हे वि-
श्वावसो गंधर्व अतः मद्गार्यातः उत्तिष्ठ अन्यां उद्वाह्यां इच्छ ।
प्रपूर्व्यां संजायां पत्या मया सह संयोजय इति मंत्रमुच्चारयेत् ॥ १९ ॥

अर्थ—[चांगला मुलगा उत्पन्न होण्यास उपयोगी असा होम सांगतो.] आणखी सकाळीं स्थाळीपाक (ह्यणजे भांड्यांत मंत्रपूर्वक शिजविलेला भात) व होमाच्या उपयोगाचें तूप ह्या दोहोंस दर्भानों गुंडाळून भांड्यांतील भात थोडा थोडा घेऊन यजमानानें हवन करावें. [होम करितांना कोणता मंत्र ह्यणावयाचा तो सांगतो.] ही आहुती अग्नीला देतो, ही आहुती अनुमतीला देतो, ही आहुती चांगला मुलगा देणारा जो सवितादेव त्याला देतो. होम करून बाकी राहिलेले अन्न आपण खावें, आणि आपण खाऊन बायकोला द्यावें. नंतर हात घुऊन पंचपात्रांत मंतरलेले पाणी घेऊन तें पाणी बायकोचे आंगावर तीन वेळा शिंपदावें. [पाणी शिंपडतांना कोणता मंत्र ह्यणावयाचा तो सांगतो.] हे विश्वावसुगंधर्वा, माझ्या बायकोपासून उठ, जिचे लग्न व्हावयाचें आहे अशा दुसऱ्या मुलगीची इच्छा कर, आणि मी व माझी बायको ह्यांचा संयोग कर, असा मंत्र ह्यणावा ॥ १९ ॥

अथैनामभिपद्यतेऽमो हमास्मि सा त्व १ सा
त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋत्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं
तावेहि सशरभावहै सहरतो दधावहै पु१से पुत्राय
वित्तय इति ॥ २० ॥

टीका—विश्वावसुप्रार्थनानंतरं भार्याप्रति वक्तव्यं वक्तुमाह ॥
अथैनमिति ॥ अथ विश्वावसुप्रार्थनोत्तरं एनां भार्या अभिपद्यते
प्राप्नोति । अहं अमः प्राणसंनिधियुतः अस्मि त्वं सा वाणीसंनिधि-
युता असि । त्वं सा अहं अमः अस्मि इति ब्रूयात् । एवं सामेत्यवा-
तरविभागेनोक्त्वेदानीमविभागेनाह ॥ सामेति ॥ अहं साम अस्मि त्वं
ऋक् असि अहं द्यौः त्वं पृथिवी असि । एहि आगच्छ । तौ एव-
प्रार्थनारोपुमात्मना स्थितसामर्गादिशब्दवाच्यवाणी वाणीसंनिधियुतो

आवां सरंभावहै उपहासं कुर्वः । पुत्राय पुत्रामकनरकात् त्रात्रे वि-
त्तये विदित्रे पुंसे ज्ञानाढ्यपुत्रोत्पत्तये रेतः सह दधावहै मिच्छितं
कुर्वः इति पतिर्भार्याप्रति ब्रूयात् ॥ २० ॥

अर्थ—[विश्वावसूची प्रार्थना केल्यानंतर वायकोला काय म्ह-
णावयाचें तें सांगतो.] विश्वावसूची प्रार्थना केल्यावर वायकोच्या
जवळ जावें आणि असें ह्मणावें कीं, मी अम आहे (ह्मणजे माझ्या-
मध्ये वाणीचा पति प्राण ह्याचें सांनिध्य आहे), व तूं सा आहेस
(ह्मणजे तुझ्यामध्ये वाणीच्या देवतेचें सांनिध्य आहे); तूं सा आहेस
व मी अम आहे. [ह्याप्रमाणें साम ह्या शब्दाचें सा आणि अम
असे दोन भाग करून सांगून आतां त्या शब्दाचे भाग न करितां
सांगतो.] मी साम आहे व तूं ऋचा आहेस, मी आकाश आहे व तूं
पृथ्वी आहेस, ये. ह्याप्रमाणें अर्धा भाग पुरुष व अर्धा भाग स्त्री
अशा रूपानें असलेले, आणि साम व ऋचा इत्यादिक शब्दांनीं
वाच्य असलेले, आणि वाणी व वाणीचा पति ह्यांच्या सांनिध्यांनीं
युक्त असलेले आपण दोघे, पुत्रामक नरकापासून तारणारा व ज्ञानी
असा पुत्र उत्पन्न होण्याकरितां मैथुन करूं, व दोघांच्या रेतानें
मिश्रण करूं, असें नवव्यानें वायकोला ह्मणावें ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृ-
थिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय सुखेन सुखे सन्धाय
त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विणुयोनिं कल्पयतु त्व-
ष्टा रूपाणि पिशतु आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता
गर्भं दधातु ते गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके गर्भं ते अश्विनौ देवा वाधत्तां पुष्करस-
जौ ॥ २१ ॥

टीका—एवं तां प्रत्युक्तचनंतरं कर्तव्यमाह ॥ अथेति ॥ अथ अनंतरं द्यावापृथिवी विजिहीथां विभक्ते भवतां इति मंत्रेण अस्याः ऊरू विहापयति विभक्तौ करोति । तस्यां अर्थं गुह्येन्द्रियं निष्ठाय निधाय मुखेन मुखं संधाय त्रिः त्रिवारं एनां अनुलोमां शिरः आरभ्य पादांतं अनुमार्ष्टि हस्तेनानुमार्जनं करोति । तत्र मंत्रमाह । विष्णुरिति ॥ विष्णुः वासुदेवात्मा योनिं कल्पयतु योनिं कल्पयितुं शुद्धां करोतु । त्वष्टा त्वष्ट्रनामकसंकर्षणः रूपाणि अंगानि पिंशतु शुद्धीकरोतु । प्रजापतिः प्रद्युम्नोरेतः आसिंचतु । धाता अनिरुद्धः ते गर्भं दधातु इति मंत्रेण मृज्यात् । हे सिनीवालि चतुर्दशीमिश्रिताऽमावास्या तद्देवते गर्भं धेहि स्थापय । हे पृथुष्टुके तन्नामकदेवते गर्भं धेहि । पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ अश्विनौ कृष्णरामौ देवौ ते गर्भं आधत्तां स्थापने कुरुतां ॥ २१ ॥

अर्थ—[ह्याप्रमाणे बायकोला बोलल्यावर आपण काय करावे ते सांगतो.] नंतर स्वर्ग व पृथिवी विभक्त होवोत असा मंत्र बोलून बायकोच्या दोन मांड्या पृथक् कराव्या व तिच्या (योनी)मध्ये शिश्र ठेवून मुखार्शी मुख लावून तीन वेळां मस्तकापासून पायापर्यंत एकसारखे रोमारोमाला हाताने मार्जन करावे. [मार्जनाविषयीं मंत्र सांगतो.] वासुदेवनामक परमात्मा हा योनीला शुद्ध करो, संकर्षणनामक परमात्मा हा अंगांना शुद्ध करो, प्रद्युम्ननामक परमात्मा हा रेतार्चे सिंचन करो, अनिरुद्धनामक परमात्मा हा तुझे ठिकाणीं गर्भ स्थापन करो, असा मंत्र उच्चारून मार्जन करावे. हे चतुर्दशीमिश्रित अमावास्येचे देवते, तूं गर्भ स्थापन कर; हे पृथुष्टुक नांवाची देवते, तूं गर्भ स्थापन कर. कमलमाला धारण करणारे कृष्ण व राम हे देव गर्भस्थापन करोत ॥ २१ ॥

हिरण्यमी अरणी याभ्यां निर्म्मन्थतामश्विनौ ।
तं ते गर्भं ह्वामहे दशमे मासि सूतवे । यथाऽग्नि-

गर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुदिशां
यथा गर्भएवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥

टीका—हिरण्मयी हिरण्मयी अरणी आवां स्वः याभ्यां आ-
वाभ्यां अश्विनौ रामकृष्णौ ते त्वयि तं गर्भं निर्मथतां मथनतः
अतः दशमे मासि सुतवे पुत्रप्रसवाय त्वा वयं हवामहे । ते गर्भमि-
त्युक्तं सट्टष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ यथा पृथिवी अग्निगर्भा यथा द्यौः
इन्द्रेण गर्भिणी अस्ति यथा वायुः दिशां गर्भः एवं असौ ते
बुद्धिस्थैतन्नामकैतद्गुणकैतद्रूपं गर्भं दधामि इति ॥ २२ ॥

अर्थ—आपण सोन्याच्या दोन अरणी आहेत. त्या दोहोंच्या
योगाने राम व कृष्ण हे दोघे देव ह्या दोन अरणींचे मथन करोत.
ह्मणून दाहाव्या महिन्यांत मुलगा होण्याकरितां आह्मी तुझे ठिकाणीं
हवन करितों. [त्याविषयीं दृष्टांत सांगतो.] ज्याप्रमाणे पृथिवीमध्ये
अग्नि हा गर्भ आहे, ज्याप्रमाणे इंद्र हा स्वर्गलोकांमध्ये गर्भ आहे,
ज्याप्रमाणे वायू हा दिशांचा गर्भ आहे, त्याप्रमाणे तुझ्या ठिकाणीं
आपल्या मनांत असलेला अमुक नांवाचा अमुक गुणाचा व अमुक
रूपाचा गर्भ मी स्थापन करतो ॥ २२ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्क-
रिणीं समिञ्जयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु
सहावैतो जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सा-
र्गलः सपरिश्रयः तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरा
सहेति ॥ २३ ॥

टीका—प्रसवकाले कर्तव्यमाह ॥ सोष्यन्तीमिति ॥ सोष्यन्तीं
अद्भिः अभ्युक्षति सिंचति । तत्र मंत्रमाह ॥ यथेति ॥ यथा वायुः
पुष्करिणीं सरोवरं सर्वतः समिञ्जयति कंपयति एवा एवं ते गर्भः
सूतिकावायुना एजतु स्थानाच्चलतु । तदनंतरं जरायुणा सह अवैतु

अधः पततु । इंद्रस्य इंद्रेण अयं व्रजः गर्भदुर्गः सार्गलः निरोधस-
हितः सपरिश्रयः रक्षकसहितश्च कृतः । हे इंद्र तं गर्भं गर्भेण सह
सावरां वरयासह निर्जहि बहिर्निष्कासय इति ॥ २३ ॥

अर्थ—[बाळंत होण्याचे वेळीं काय केलें पाहिजे ते सां-
गतो.] प्रसवणाच्या स्त्रियेवर पाणी शिंपडावें. [त्याविषयीं मंत्र सां-
गतो.] जसा वायु सरोवराला चोहोंकडून हालवितो, तसा तुझा गर्भ
प्रसूतिकालच्या वायूनें आपल्या ठिकाणापासून ढळो. त्यानंतर गर्भ
आपल्या वेष्टनासहित खाली पडो. हा गर्भरूप किल्ला प्रतिबंधांत
राहून त्याचें रक्षण होईल अशी तजवीज इंद्रानें केली आहे. हे
इंद्रनामक परमेश्वरा, त्या गर्भाला वारेमुद्धां बाहेर काढ ॥ २३ ॥

जातेऽग्निमुपसमाधायऽङ्क आधाय कश्से पृष-
दाज्यं सन्नीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्
सहस्रं पुष्यासमेधमानः श्वेगृहे । अध्योपसद्यां मा
छत्सीः प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणा-
श्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्य-
रीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकर । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्
सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

टीका—प्रसवानंतरं कर्तव्यमाह ॥ जात इति ॥ पुत्रे जाते सति
अग्निं उपसमाधाय अग्निं सिद्धं कृत्वा अंके पुत्रं आधाय संस्थाप्य
कसे पात्रविशेषे पृषदाज्यं संस्कृताज्यं संनीय निक्षिप्य पृषदाज्यस्य
उपघातं भागं जुहोति । होममंत्रमाह ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् स्वे
गृहे एधमानः वर्धमानः सहस्रं पुष्यासं प्रजया च पशुभिः सह
अस्य उपसद्यां प्राप्तिं मा छत्सीः माछेदय । मयि स्थितान् प्राणान्
मनसा सह त्वयि जुहोमि त्वद्विषयान् करोमि स्वाहा । कर्मणा
यत् अत्यरीरिचं यदधिकं यद्वा न्यूनं इह कर्मणि अकरं अकरवं ।

तत् सर्वं विद्वान् जानन् स्विष्टकृत् तन्नामा अग्निः नः अस्माकं
स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा इति मंत्रेण जुहोति ॥ २४ ॥

अर्थ—[बाळंतिण झाल्यावर काय करावयाचें तें सांगतो.]
पुत्र झाल्यावर अग्नि सिद्ध करून पुत्राला मांडीवर घेऊन लहानशा
पात्रांत दहांत मिसळलेलें तूप घालून तें थोडें थोडें अग्निमध्ये हवन
करावें. [होमाविषयीं मंत्र सांगतो.] मी आपल्या घरामध्ये वाढून
हजारों मनुष्यांचा पोषण करणारा होवो, आणि माझी संतति,
पशु व द्रव्य हीं नार्हीशीं करूं नको. माझे ठिकाणीं असलेले प्राण
मी मनानें तुला देतो. (ह्यणजे मला माझ्या प्राणापेक्षांही तूं अधिक
प्रिय आहेस.) माझ्या कर्मांत जे अधिक किंवा कमी झालें असेल तें
सर्व जाणणारा स्विष्टकृत् नांवाचा अग्नि आर्हीं केलेलें हवन चांगलें
करो, असा मंत्र ह्यणून अग्निमध्ये हवन करावें ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरथ दधिमधुघृतं सन्नीयानन्तर्हितेन जातरू-
पेण प्राशयति । भूस्ते दधामि । भुवस्ते दधामि ।
स्वस्ते दधामि । भूर्भुवः स्वःसर्वं त्वयि दधा-
मीति ॥ २५ ॥

टीका—स्विष्टकृद्धोमानंतरं कर्तव्यमाह ॥ अथेति ॥ अथ पश्चात्
अस्य कुमारस्य दक्षिणं कर्णं अभिनिधाय दक्षिणकर्णं प्रति मुखं
निधाय वाक् वाक् इति त्रिः त्रिवारं जपेत् । अथ अनंतरं दधिम-
धुघृतं संनीय मेलयित्वा अनन्तर्हितेन वस्त्रादिनाच्छादितेन जातरूपे-
ण स्वर्णेन प्राशयति भोजयति । तत्र मंत्रमाह ॥ भूरिति ॥ ते भूः द-
धामि ते भुवः दधामि ते स्वः दधामि भूर्भुवः स्वः स्वाहा सर्वं
त्वयि दधामि इति उक्त्वा प्राशयेत् ॥ २५ ॥

अर्थ—[पूर्वी सांगितलेला कल्याणदायक होम झाल्यावर काय करावें तें सांगतो.] नंतर त्या पुत्राच्या उजव्या कानाजवळ आपलें तोंड नेऊन वाक् वाक् असें तीन वेळां हळू हळू ह्मणावें मग दहीं, मध व तूप असे तीन पदार्थ एकत्र मिळवून तें मिश्रण वस्त्राच्या आडून सोन्याने त्या पुत्राच्या तोंडांत सोडावें. [त्याविषयी मंत्र सांगतो.] हे पुत्रा, तुला भूलोक देतो, तुला भुवलोक देतो, तुला स्वर्लोक देतो, भूः भुवः स्वः असे सर्व लोक तुला देतो, असे ह्मणून तें मिश्रण पाजावें ॥ २५ ॥

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

टीका—अथ अनंतरं अस्य पुत्रस्य वेदः असि इति नाम पिता करोति ! तत् शास्त्रप्रसिद्धं तत् वेद इति नाम अस्य गुह्यं रहस्यं एव भवति ॥ २६ ॥

अर्थ—तें मिश्रण पाजल्यावर बाप त्या मुलाला वेद असे नांव देतो. तें वेद हें नांव फारच गुह्य आहे ॥ २६ ॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोऽभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र । येन विश्वा पुष्यासि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥

टीका—अथ नामकरणानंतरं एनं पुत्रं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । तत्र मंत्रमाह ॥ यस्त इति ॥ हे सरस्वति यः ते स्तनः शशयः शे मुखे शेते इति यः मयोभूः मयं सुखं भावयति इति यः रत्नधाः आभरणरूपरत्नधृत् यः वसुवित् वसु विंदते प्राप्नोतीति यः सुदत्रः सम्यक्दाता रक्षकश्च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि वार्याणि-

वरणीयानि ब्रह्मादीनि पुष्यसि पुष्णासि तं स्तनं शिशोः धातवे पातुं
अकः अकार्षीः इति मंत्रेण स्तनं प्रयच्छेत् ॥ २७ ॥

अर्थ—पूर्वा सांगितल्याप्रमाणे वेद असे नांव ठेवल्यावर त्या पु-
त्राला त्याच्या आईजवळ देऊन त्याला पिण्याकरितां स्तन द्यावे.
[स्तन देण्याविषयीं मंत्र सांगतो.] हे सरस्वति, जो तुझा स्तन तों-
डांत निजतो, जो स्तन मुख देतो, जो स्तन सर्व शरीराला शोभा
आणणारे रत्न धारण करतो, ज्या स्तनाला सर्व प्रकारचे ऐश्वर्य प्राप्त
होते, जो स्तन उत्तम रीतीने दान करणारा व रक्षण करणारा आहे,
ज्या स्तनाने पोषण करण्यास योग्य अशा ब्रह्मादिकाचे पोषण केलें,
तो स्तन ह्या पुत्राला पिण्याकरितां दे, असें ह्मणून पुत्राच्या मुखांत
स्तन द्यावा ॥ २७ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इलासि मैत्राव-
रुणी वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं वीरवती भव ।
याऽस्मान् वीरवतोऽकरदिति तं वा एतमाहुरति
पिता बताभूरति पितामहो बताभूः परमां बत
काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंवि-
दो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥ इति
चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

टीका—अथ अनंतरं अस्य शिशोः मातरं अभिमन्त्रयते । तत्र
मंत्रमाह ॥ इलासीति ॥ हे वीरे मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोः पुत्री
इला त्वं असि । वीरं कुमारं अजीजनत् भवती । या त्वं अस्मान्
वीरवतः अकरत् अकार्षीः सा तादृशी त्वं पुनश्च वीरवती भव
इति अभिमन्त्रयेत् । शिशुं प्रति ज्ञातिभिर्वक्तव्यमाह ॥ तमिति ॥ तं वै
एतं पुत्रं हे पुत्र त्वं अतिपिता पितरमतिक्रान्तः अभूः बत इति हर्षे
अतिपितामहः पितामहमतिक्रान्तः अभूः बत इति हर्षे । श्रिया य-

असा ब्रह्मवर्चसेन परमां काष्ठां प्रापत् आप्नुहि इति ज्ञातयः आहुः
एवं पुत्रोत्पादनप्रकारं विदः जानतः ब्राह्मणस्य यः पुत्रः स नरक-
त्राता कुमारः जायते इति ॥ २८ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

अर्थ—नंतर त्या पुत्राच्या आईजवळ जाऊन पुढील मंत्र ह्मणावा.
[कोणता मंत्र तो सांगतो.] हे शूर स्त्रिये, तूं मित्रावरुणाची मु-
लगी इला नांवाची आहेस, तूं शूर पुत्राला प्रसवलीस, जशी तूं
आतां शूर पुत्राला प्रसवलीस तशी तूं पुनः शूर पुत्राला प्रसवणारी
हो, असा मंत्र ह्मणावा. [जातीच्या लोकांनीं मुलाला काय ह्मणावें तें
सांगतो.] जातीच्या लोकांनीं त्या मुलाला आनंदानें असें ह्मणावें कीं,
हे मुला, तूं बापापेक्षां अधिक हो, तूं अजापेक्षां अधिक हो, आणि
पत्नीनें, यशानें व ब्रह्मतेजानें तूं सर्वांत श्रेष्ठ हो. असा पुत्रोत्पत्तीचा
प्रकार जाणणाऱ्या ब्राह्मणाला जो मुलगा होतो तो नरकापासून तार-
णारा असा होतो ॥ २८ ॥ ह्याप्रमाणें चवथा ब्राह्मण संपला ॥ ४ ॥

अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्
कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजी
पुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र
औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पा-
राशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौ-
शिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्र-
पदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्चकापीपु-
त्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥

टीका—अध्यायद्वयोक्तविद्याप्रवर्त्तकपरंपराप्रस्तावपूर्वमाह ॥ अथ
वंश इत्यादिना ॥ अत्र पंचम्यंता उपदेष्टारः प्रथमांता उपदेक्ष्या
ज्ञेयाः ॥ १ ॥

अर्थ—[पांचव्या व साहाव्या ह्या दोन अध्यायांत सांगितलेली विद्या ज्या ऋषींनी परंपरेने सांगितली त्यांची परंपरा सांगतो.] कात्यायनीपुत्रापासून पौतिमाषीपुत्र ब्रह्मविद्या शिकला; गौतमीपुत्रापासून कात्यायनीपुत्र; भारद्वाजीपुत्रापासून गौतमीपुत्र; पाराशरीपुत्रापासून भारद्वाजीपुत्र; औपस्वस्तीपुत्रापासून पाराशरीपुत्र; पाराशरीपुत्रापासून औपस्वस्तीपुत्र; कात्यायनीपुत्रापासून पाराशरीपुत्र; कौशिकीपुत्रापासून कात्यायनीपुत्र; आलंबीपुत्र व वैयाघ्रपदीपुत्र ह्या दोघांपासून कौशिकीपुत्र; काण्वीपुत्र व कापीपुत्र ह्या दोघांपासून वैयाघ्रपदीपुत्र ॥ १ ॥

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादात्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादादम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्ष्णेयीपुत्रात्कार्ष्णेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात् साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासु-

रिवासिनःप्राश्रीपुत्र आसुरायणादासुरायण आ-
सुरेरासुरिः ॥ २ ॥

अर्थ—आत्रेयीपुत्रापासून कापीपुत्र; गौतमीपुत्रापासून आत्रेयीपुत्र; भारद्वाजीपुत्रापासून गौतमीपुत्र; पाराशरीपुत्रापासून भारद्वाजी पुत्र; वात्सीपुत्रापासून पाराशरीपुत्र; पाराशरीपुत्रापासून वात्सीपुत्र; वार्कारुणीपुत्रापासून पाराशरीपुत्र; आर्तभागीपुत्रापासून वार्कारुणीपुत्र; शौंगीपुत्रापासून आर्तभागीपुत्र; सांक्रुतिपुत्रापासून शौंगीपुत्र; आलंबायनीपुत्रापासून सांक्रुतिपुत्र; आलंबीपुत्रापासून आलंबायनीपुत्र; जायंतीपुत्रापासून आलंबीपुत्र; मांडूकायनीपुत्रापासून जायंतीपुत्र; मांडूकीपुत्रापासून मांडूकायनीपुत्र; शांडिलीपुत्रापासून मांडूकीपुत्र; राथीतरीपुत्रापासून शांडिलीपुत्र; मालुकीपुत्रापासून राथीतरीपुत्र; क्रौंचिकीच्या दोघां पुत्रांपासून मालुकीपुत्र; वैदभृतीपुत्रापासून क्रौंचिकीचे दोन पुत्र; कार्षकेयीपुत्रापासून वैदभृतीपुत्र; प्राचीनयोगीपुत्रापासून कार्षकेयीपुत्र; सांजीवीपुत्रापासून प्राचीनयोगीपुत्र; आसुरि नांवाचा प्राश्रीपुत्र ह्या पासून सांजीवीपुत्र; आसुरायणापासून आसुरि नांवाचा प्राश्रीपुत्र; आसुरीपासून आसुरायण ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरु-
णादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो
वाजश्रवा जिह्वावतो वाध्योगाजिह्वावान् वाध्यो-
गोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात् कश्य-
पाद्धरितः कश्यपःशिल्पात् कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः
कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या
अग्निण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि
वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३ ॥

अर्थ—याज्ञवल्क्यापासून आसुरि; उद्दालकापासून याज्ञवल्क्य; अरुणापासून उद्दालक; उपवेशीपासून अरुण; कुश्रीपासून उपवेशी; वाजश्रव्यापासून कुश्री; जिह्वावान् वाध्योग ह्यापासून वाजश्रवा; असितवार्षगणापासून जिह्वावान् वाध्योग; हरितकश्यपापासून असितवार्षगण; शिल्पकश्यपापासून हरितकश्यप; कश्यपनैध्रुवीपासून शिल्पकश्यप; वाक्पासून कश्यपनैध्रुवि; अंभिणीपासून वाक्; आदित्यापासून अंभिणी. ह्यांस आदित्यशुक्रयजु असे वाजसनेय याज्ञवल्क्य ह्यणतो ॥३॥

समानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डूका-
यनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात् कौ-
त्सो माहित्येर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्दामकक्षायणः
शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कु-
श्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बा-
यनसुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजाप-
तिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥४॥ इति पञ्चमं
ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ॥ इति वाजसेनयके बृहदारण्यके-
ऽष्टमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु षेष्ठाऽध्यायः समाप्तः ॥६॥

अर्थ—पूर्वीप्रमाणे सांजीवीपुत्रापर्यंत आल्यावर पुढे माण्डूकायनी-
पासून सांजीवीपुत्र; माण्डव्यापासून माण्डूकायनि; कौत्सापासून माण्डव्य
माहित्थीपासून कौत्स; वामकक्षायणापासून माहित्थि; शाण्डिल्यापासून
वामकक्षायण; वात्स्यापासून शाण्डिल्य; कुश्रीपासून वात्स्य; यज्ञवचस्-
राजस्तंबायनापासून कुश्री; तुरकावषेयापासून यज्ञवचसुराजस्तंबा-
यन; प्रजापतीपासून तुरकावषेय; ब्रह्मापासून प्रजापति; ब्रह्म
स्वयंभु आहे. ब्रह्माला नमस्कार असो ॥ ४ ॥ ह्याप्रमाणे पांचवा
ब्राह्मण संपला ॥ ५ ॥ ह्याप्रमाणे साहावा अध्याय संपला ॥ ६ ॥